

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ НАНУ
ВЧЕНІ НАН УКРАЇНИ

ТРИ ПОРТРЕТИ ДО ТРЬОХ ЧВЕРТЕЙ СТОЛІТТЯ

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
ДО 75-ЛІТТЯ ОЛЕКСАНДРА КИРИЛЮКА

БІОГРАФІЧНЕ ІНТЕРВ'Ю
ОПОНУВАННЯ, ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ ТА ВІДГУКИ НА ДИСЕРТАЦІЇ
РЕЙТИНГ ЦИТУВАННЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КИЇВ- 2025

Національна академія наук України
Центр гуманітарної освіти НАН України
Вчені Національної академії наук України

ТРИ ПОРТРЕТИ ДО ТРЬОХ ЧВЕРТЕЙ СТОЛІТТЯ

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
ДО 75-ЛІТТЯ ОЛЕКСАНДРА КИРИЛЮКА**

**БІОГРАФІЧНЕ ІНТЕРВ'Ю
ОПОНУВАННЯ, ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ ТА ВІДГУКИ НА ДИСЕРТАЦІЇ
РЕЙТИНГ ЦИТУВАННЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ**

Київ-2025

УДК 01:1; 929; 014.3: 655.535.77:

ББК 91.9:87 (Кирилюк)

К 43

Біобібліографічний покажчик видається до ювілею доктора філософських наук, професора О. Кирилюка, завідувача кафедри філософії Одеської філії Центру гуманітарної освіти Національної академії наук України. Метою публікації є ознайомлення наукової громадськості з його творчими наробками поза оприлюдненими статтями та монографіями. Він складається з трьох розділів, умовно названих «портретами». Це дозволяє скласти більш детальну уяву про наукові та особисті риси ювіляра. Перший розділ «Життєвий портрет Кирилюка пензлями біографічного методу» – це інтерв'ю, якого О. Кирилюк дав за проектом «Біографічний метод» професора Одеського університету Інни Голубович. Другий розділ «EXPERTUS: Портрет Кирилюка, намальований його оцінками творчості колег» складається з виступів Кирилюка на захистах дисертацій як опонента, експертних оцінок дисертацій як члена спеціалізованої ради та їхні рецензії. Третій розділ «Ескізи до творчого портрету Кирилюка у наукових працях колег» містить посилання та цитування праць О. Кирилюка, їхню оцінку у статтях та монографіях колег, включно з оцінкою їхнього значення для вирішення наукових проблем, що входять до кола інтересів професора, а також для авторів цитування. Для викладачів, студентів та аспірантів з філософії, філології, літературознавства, культурології.

Три портрети до трьох чвертей століття. Біобібліографічний покажчик до 75-ліття Олександра Кирилюка / Олександр Сергійович Кирилюк ; Біографічне інтерв'ю. Опонування, експертні оцінки та відгуки на дисертації. Рейтинг цитування та бібліографія ; Національна академія наук України. Центр гуманітарної освіти НАН України – Київ, 2025 – 280 с. ; Три фотопортрети (Сер.: Вчені Національної академії наук України)

Затверджено до друку Вченою радою Центру Гуманітарної Освіти НАН України. Протокол № 6 від 16 вересня 2025 року

ISBN 978-617-14-0448-9 (друкована версія)

ISBN 978-617-14-0449-6 (електронна версія)

© О. Кирилюк (авторські матеріали), 2025; © ЦГО НАН України (видавничі права), 2025; © І. Голубович, передмова до інтерв'ю, проект біографічного методу, 2025; © Д. Білогрива (взяття та підготовка інтерв'ю до друку), 2025; © А. Аблов (третья глава), 2025.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДОВІДКА

Олександр Сергійович Кирилук народився 25 листопада 1950 року у м. Білгород-Дністровський Одеської області у родині випускників філософського факультету. Дитинство та юність пройшло у м. Ізмаїл, де його батько Сергій Іванович працював вчителем історії у СШ № 15, а мати Лідія Василівна – доцентом в Ізмаїльському педінституті. За рік після школи поступив на філософський факультет, закінчивши який пропрацював три роки викладачем філософії в Одеському інституті народного господарства. З 1976 по 1979 рр. вчився в аспірантурі в Інституті філософії АН УРСР, науковий керівник – академік В. І. Шинкарук. Роботу, присвячену категорії «активність», написав вчасно і у січні 1980 успішно захистився. Повернувся до роботи в ОІНГ, де працював доцентом, завідував кафедрою філософії. У 1985-1986 навчальному році був доцентом-стажером Софійського університету ім. Климента Охридського, де розпочав роботу над проблемою універсальї культури. У 1987 році звільнився з ОІНГ переводом в Одеське відділення Кафедри філософії АН УРСР на посаду завідувача (Одеса, Севастополь, Миколаїв). У 1991 році за сукупність робіт йому було присвоєне вчене звання професора. Після реорганізації Кафедри та утворення Центру гуманітарної освіти НАНУ працював завідувачем Одеської філії, а з 2008 року по теперішній час є завідувачем кафедри філософії філії. У 2010 році захистив в Інституті філософії докторську дисертацію з питань універсальї культури. Постійно працював за сумісництвом в економічному університеті, університеті імені І. І. Мечникова, педагогічному і технологічному університетах м. Одеси. Входив до спеціалізованих рад у класичному університеті та у педагогічному університеті міста. Багато років був членом Бюро (Ради) Південного наукового центру НАН і МОН України, головою секції гуманітарних проблем розвитку Південного регіону, понад тридцять років був Головою Правління Одеської обласної організації Товариства «Знання» України (натепер – її Президент), довго очолював Одеське відділення Українського філософського фонду. У часи відновлення незалежності України був співголовою Одеської Крайової організації «Руху» (широке опозиційне політичне об'єднання), пізніше входив до обласного керівництва Народно-демократичної партії України, Одеської громадської організації «Демократична дія».

ПОРТРЕТ ПЕРШИЙ

**На юті т/х «Волго-Балт 142» під час перегону
«Ізмаїл – Ростов-на-Дону». Липень 1971**

**ЖИТТЄВИЙ ПОРТРЕТ ЮВІЛЯРА ПЕНЗЛЯМИ
БІОГРАФІЧНОГО МЕТОДУ
(інтерв'ю)**

НЕВЕЛИЧКА ПЕРЕДМОВА ДО «ПЕРШОГО ПОРТРЕТУ»

Це інтерв'ю підготовлене у рамках навчального курсу «Теоретична біографістика та біографічна прагматика» для магістрів спеціальності «Філософія» в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Курс, якому немає аналогів у філософській освіті України, був мною запроваджений після захисту докторської дисертації на тему «Біографія як соціокультурний феномен: філософсько-методологічний аналіз» і після захоплення проектом «Усна історія філософів», якого запровадила Тетяна Чайка, філософ, науковий співробітник Інституту філософії НАНУ імені Г. С. Сковороди.

Саме Тетяна Чайка, до речі людина, яка входить у коло близьких друзів Олександра Сергійовича Кирилюка, своїми співрозмовами з видатними філософами України (Сергій Кримський, Вілен Горський, Петро Йолон), які були записані в аудіоформаті, а потім опубліковані у вигляді книг та статей, стала одним з ініціаторів потужного руху «Усна історія філософії», який у сучасній Україні динамічно розвивається.

Вкрай важлива обставина: і мій невеличкий проект і великий тренд усної історії філософії в Україні, яким опікується найкращий історико-філософський вітчизняний журнал “Sententiae”, спирається саме на філософську молодь, яка у цій справі має бути активним дівцем. Не часто так буває, що студентська ініціатива, яка привела до створення «Студентського товариства усної історії філософії» (СТУІФ), «інфікує» дорослу філософську спільноту, яка сьогодні бере активну участь у справах УІФ, здійснює її філософську концептуалізацію.

Вже з 2010 року ми зі студентами стали створювати колекцію біографічних інтерв'ю з філософами Одеси. Є солідний архів транскрибованих матеріалів, деякі опубліковані, але більшість з них ще чекає свого оприлюднення. Філософи по різному ставляться до такого, як здається на перший погляд, простого, наївного, не зовсім філософського жанру. Наші співрозмовники часто погоджувались поговорити про своє становлення, про різні віхи, події свого професійного життя, але не відчували потягу до такої самопрезентації, вважали ці діалоги

несерйозними, такими, що не мають майже ніякого відношення до справжньої філософії. Без перебільшення можу стверджувати, що саме Олександр Сергійович Кирилюк, який, напевно, двічі був запрошений до цього проекту в різні роки, виявився найкращим моїм однодумцем, який поставився до таких співбесід як до справжньої філософської справи і вправи (згадаємо тут одне з найдавніших визначень самої філософії як духовної вправи).

Не переважувати цю невеличку передмову хочу також анонсувати ще одну, майбутню публікацію, або діалог з Олександром Сергійовичем (інше взяте у нього інтерв'ю), в якому спробую, а краще – спробуємо разом виявити, як це було певним чином вже зроблено у публікації, що пропонується увазі читачів нижче, глибинний зв'язок універсальї культури, які є головною темою філософування ювіляра, з індивідуально-особистісними переживаннями себе, свого становлення, свого розташування у неповторній унікальній ситуації “тут-та-тепер” буття, що відображаються в усній історії філософів/усній історії філософії.

Для складання більш повного уявлення про запроваджуваний метод відтворення таких змістовних аспектів актуального бування філософської думки, який твориться тими людьми, філософське життя яких знаходить прояв не тільки у публікаціях чи сухих енциклопедичних довідках, і котре частіше за все залишається поза межами офіційного, а тим більш – офіціозного комунікативного філософського наративу, наведу декілька публікацій з обмірковуваннями про можливості та границі імплементації даного методу:

Головаха Євген, Голубович Інна, Лісеєнко Олена. Усна історія філософії та усна історія соціології: «Філософ має право створювати паралельні світи, а соціолог – ні» // *Sententiae*. – № 1. – 2025. – сс. 129-142. – URL: <https://doi.org/10.31649/sent44.01.129>.

Хома Олег. Концептуалізація усної історії філософії: проблема інтерв'ю // *Sententiae*. – № 1. – 2023. – сс. 69-82. – URL: <https://sententiae.vntu.edu.ua/index.php/sententiae/article/view/805>

Чайка Тетяна. Доторк. Презентація проекту «Усні історії філософів» // *Філософська думка*. – № 3. – 2009. – сс. 140-145. – URL: <http://journal.philosophy.ua/article/nid7433>

Інна Голубович

ІНТЕРВ'Ю

Привітання.

— Дуже рада Вас бачити!

— Дякую! Я теж.

— Вельми вдячна Вам за те, що Ви погодилися зустрітися.

І в рамках цього інтерв'ю я хотіла б запропонувати, аби ми поговорили саме про Ваш шлях, Вашу путь у науці, про те, як відбувалося становлення Вас як науковця.

Про початок путі, про вибір професії

— Сьогодні, оскільки Ви, вже з точки зору людини, яка дуже багато пройшла, Ви визнаний філософ, Ви професор, досвідчений науковець, а ось, якщо згадати про початок: про початок, коли ви ще були школярем, старшокласником, – про що Ви взагалі, можливо, мріяли? Про яку майбутню професію? Уявляли, ким Ви будете, чи не уявляли? Як це відбувалося?

— Ну, в мене біографія, у принципі, як викладача і науковця така, звичайна. Я, щоправда, наврочив. Колись так думав, як добре, що наше покоління обминула війна. Бачите – не обминула. А перед війною звичайне, мирне життя було, і, зрозуміло, звичайна, наукова кар'єра, так би мовити, як у багатьох колег. Єдина відмінність, можливо, це те, що, як говорили раніше «династичний дипломат», то я, як філософ, теж «династичний», хоча не відразу пристав до цього – (пояснення – Д. Б.) і батько, і мати закінчили філософський факультет. А спочатку я такої філософської перспективи для себе не планував, як завжди буває в юності, в мене було якесь відчуття широко відкритої щасливої життєвої перспективи, відчуття вільного вибору з багатьох можливих варіантів, і я от перебирав, ким би міг бути... У багатьох випадках це були дещо наївне таке, залежне від настрою чи від впливу інших. Тобто, у мене в школі чітких таких уявлень про те, ким бути, не було, хоча мама захистила дисертацію якраз з профорієнтації, професійної орієнтації, школярів. Тому такі були наївні мрії. В Ізмаїлі є технікум механізації та електрифікації сільського господарства. І коли хтось з однокласників десь у 6-му класі сказав, що після 8-го (класу – Д. Б.) він в школі вчитися не буде, а піде у цей технікум, то і я такий вибір попередньо зробив. Я до нього

заходив, дивився на хол з колонами, великі сходи, і уявляв, як теж буду тут вчитися, у технікумі механізації – могло й туди мене повернути.

Але ця ідея якось сама по собі зникла. Коли вже закінчував школу, у 10-му класі, коли вже конкретно треба було думати, куди поступати, мене щось навернуло поступати в МДУ. Так я планував. Навіть факультет точно не визначивши. Пам'ятаю, заявляв своїй матері: «Буду вчитися в МДУ! (жартівливо говорив – «МЕМДЕУ)». Ну, а потім, після закінчення школи, подумавши, поступав до Київського університету на юрфак (*юридичний факультет* – Д. Б.). Іспити склав так – за чотири іспити отримав 19 балів – одна четвірка, – ну, і, звісно, не поступив.

І я вже говорив колись на цю тему, що (*усміхнено* – Д. Б.) гороскопи не брешуть, як кажуть, і за ними Стрільцю (*знаку зодіаку Стрілець* – Д. Б.) написано бути або військовим, або моряком, або філософом. Стосовно моряка – тут все ясно. Ізмаїл – місто моряків, так ким же ж молодим хлопцям бути, як не «мариманами»? З 80-ти тисяч мешканців Ізмаїлу 20-ть тисяч були так чи інакше причетні до Дунайського пароплавства, плюс родини. Ну, і звісно, я пішов, як, майже, дві третини моїх однокласників, на навчальний комбінат Радянського Дунайського пароплавства, на курси матросів II-го класу. Хоча і не без проблем це в мене було, тому що на момент закінчення цих курсів мені не було і 18-ти років, а це означає, що я не міг би працювати матросом, до чого нас готували, тому що дозволяється займатися цією професією після 18-ти. І лише завдяки батькові мого однокласника, Михайла Федоровича Косигіна, полковника КДБ, який, звісно, мав в місті певний вплив, мене все ж таки прийняли на ці курси – і я їх закінчив. Хоча на посаду матроса так і не перейшов.

У мене у трудовій книжці так і написано «практикант т/х “Інгулець”»: це був такий невеликий на 400 тон вантажний пароплавчик, який колись ходив на Батумі, а тепер займався матеріально-технічним постачанням суден. Возили для них віники, чисте пране ганчір'я, сорочки старі якісь, для мотористів руки витирати та двигун протирати, спирт для радистів, фарби, забирали сміття, металобрухт. Трюми було забито отим брухтом,

а накривались вони брезентом з кілками. Був там і маленький електрокран – працював і на ньому. Якесь отаке було.

І до цієї морської професії мене тягнуло завжди. Я навіть думав після закінчення університету...(*замислено* – Д. Б.) повернутися у пароплавання, але вже Чорноморське, в Одесі, як раз на той час при ньому створили соціологічно-психологічну службу на базі кафедри філософії медичного інституту, для тестування та коригування, так би мовити, психологічної сумісності членів екіпажів, і так далі.

Ось цим я хотів займатися, десь до моря поближче. І навіть працював деякий час, у студентські роки, на БК, буксирному катері, номер 417, у Київському порту, мотористом-рульовим, капітаном якого був орденоносець – Орден Червоного прапора мав капітан Дем'янович. Вахта там була доба через три, і мені не дуже часто доводилося пропускати заняття. Пароплавчик цей буксирував так звані «площадки» – безтрюмні баржи без леєрів, без огороження, на які плавкрани, поглиблюючи русло Дніпра, грузили пісок, якого потім у так званих «ковшах», затонах, розвантажували. Коли тонокілометрів для премії не вистачало, то за абсурдною логікою радянської економіки перевозили той пісок з одного ковшу в інший.

У пам'яті такі картини: Ніч. Холодна темна вода з доріжками від берегових вогнів... Буксирний трос з коушем (петлею), весь у дрібних голочках дротинок, що стирчать – без рукавиць братися за нього не можна. Темний високий правий берег. Андріївська Церква зверху світиться. О 12-й (*ночі* – Д. Б.) вимикали її підсвічування – і так я знав, котра година, що вже пів ночі минуло. На секціях мостів по обидві сторони суднохідного каналу горять зелені вогні, і на відміну від дорожніх світлофорних знаків зелений тут – це якраз знак, котрий показує, куди, під якій проліт, не можна заходити пароплавам.

А потім вранці проходився по Подолу тодішньому, він ще нагадував Одесу, тому що майже однакові такі були за стилістикою будинки світло-жовтої цегли початку минулого століття (їх зараз зовнішньо під сучасні котеджи перебудували – тепер це не той Поділ), і вони дуже мені подобались. Потім підйом на фунікульорі на 38-й на площі Богдана Хмельницького

(автобус до студмістечка – Д. Б.), там тоді була його кінцева зупинка, трошки поспав – і на другу годину на заняття.

Ну і ще влітку на канікулах двічі ходив на Ростов-на-Дону, перегон був на РСФР пароплавів «Волго-Дон» румунської верфі та «Волго-Балта» словацької. Вони спускались по Дунаю до Ізмаїлу, а потім організація «Спецморпроводка» переганяла їх до Дону. Там приходив штатний російський екіпаж і вони йшли до місця приписки. Зерновози «Волго-Дони» були приписані до міста Чайковського на Камі, це Пермський край, а «Волго-Балти» десь далі, на сибірські річки йшли. Екіпажи таких перегонних пароплавів формувались, як правило з «каботажників» пароплавства, тих, хто проштрафився і за це був позбавлений візи. У Вілковому, де робили «девіацію», тобто, перед виходом у море, попри супровід каравану буксиром-рятівником «Ведучий», коригували компаси за спеціальними реперами на березу широкого там Дунаю, продавали місцевим дефіцитний матеріал – дуже гарні дошки з розібраних ящиків, в яких завод-виробник складав різні потрібні для діяльності судна речі, включно з ковдрами та чайними сервізами, на яких були написи «Речфлот РСФСР». В обмін отримувалось дуже парфумерне, малоалкогольне вилківське вино з дрібненького винограду «Новак». Тими дошками вілковчани-липовани вистилали собі підлоги, бо купити їх у магазині тоді було просто нереально.

Ще після восьмого класу, а потім після третього курсу працював на ремонті китобійців, що теж було пов'язане з морем. Вони ремонтувались на різних СРЗ, в Одесі, Севастополі, Ізмаїлі. Їх треба було добре підготувати до нового довгого перебування в океані, вісім місяців. Я працював на Ізмаїльському судноремонтному заводі № 99, військовий завод, на так званому «саморемонті» китобійців, охотників на китів, з гарпунної гарматою на носі, 51-му та 52-му – «Знатный» та «Защитный». Саморемонт – це була така новація у китобійної флотилії «Радянська Україна», щоб премію получить. Члени екіпажу начебто самі займалися ремонтом своїх пароплавів, а насправді вони після 8-ми місяців у морі відпочивали, безумовно, а на їхні місця набирали отаких, як ми, підлітків та юнаків. Цікаво, але до мене пізніше дійшло, що вахти наші були як для дорослих, але після восьмого класу мені ще й 15 років не виповнилось, тобто,

повинен був бути скорочений робочий день. І ще подумав – десь в архівах розформований флотилії є запис про те, що я працював (формально з червня по листопад), і це фактично збільшує мій трудовий стаж на два роки. Але я тих документів не шукав.

Дуже багато спогадів про китобійці, дуже цікаво було. Робочу форму красиву видавали. А якою романтикою далеких морів-океанів повіяло, коли під кришкою люка на шлюпочній палубі ми знайшли засохлу летючу рибку. Це ж вона якось туди, доволі високо, залетіла. Пам'ятаю членів екіпажу, які (частково) залишались на пароплаві – старпом Паригін, боцман Удовиченко, матрос дядя Саша Перфільєв, Жора «Шпуклер». Море їхню психіку зламало геть – коли іншим літом ми знову прийшли працювати на ці пароплави, дізналися, що Паригін повісився, дядя Саша застрелився, а Удовиченку за «погану поведінку» за кордоном, в Монтевідео, закрили візу. Вже були інші штатні моряки переважно.

А про тих я й дотепер згадую. Паригіна ми побоювались, він був «суворий та неприступний». Льоша Удовиченко до мене ставився якось по-батьківськи, турбувався. Дядя Саша, матрос, був таких гаргантюанських пропорцій, що коли він спав під вічно включеним вентилятором на нижній койці у доволі тісному, жаркому та душному підпалубному кубрику для матросів, то його неосяжний живіт торкався верхнього ліжка. Він був майстром «дути балон», тобто розповідати різні забавні історії на баночці (лавочці) на кормі під хмаркою водяного пилу із забортної води, що видувався зі спеціального розтрубу (для охолодження від тропічної океанської спеки, але включали і тут). Іноді за його нечастим проханням я ходив «на гірку до Маші», у магазин за межами заводу, за пляшкою горілки, з якої і мені одного разу він налив півстакана, що викликало негативне ставлення до цього Удовиченка – мовляв, ще малий пити.

А протилежний за тілесними пропорціями маленький, як підліток, Жора «прославився» тим, що піднімаючись дуже високим трапом на пароплав, що стояв у доці, розсипав з розмоклого паперового мішка величезні гов'язі кістки («мосли»), котрих видавали із заводської їдальні для борщового навару на пароплави. Грохот був такий, що всі подумали, що це ламаються кильблоки – складна система «лісів» з клинами, на яких стоїть судно при докуванні, від чого всі хто був внизу, почали у паніці розбігатись.

Щодо стосується військової долі, за гороскопом Стрільця, то ще у 10-му класі, десь на початку третьої чверті ми з другом подали документи в Ізмаїльський КДБ. Пам'ятаю фото 9 на 13 треба було дати, щоб поступати у Вище пограничне училище. Потім схаменулися з ним і передумали. Щоправда, спроба долі ще раз розвернути мене (*сміється* – Д. Б.) до державних силових структур відбулася на першому році моєї роботи викладачем в Наргоспі: мене викликали у перший відділ і запропонували перейти на службу в КДБ. Вдома відбулася така велика сімейна нарада, і мій тесть Броніслав Вікентійович перелякано (*сміється* – Д. Б.) закликав: «Треба якось спасатися, треба якось рятуватися» – вважав, що це біда... Ну, врятувався зрештою, да. Записали у причині відмови «любов до професії». Ось бачте, так філософська доля перемогла військову.

Передісторія: батьки-педагоги, Аккерман, Ізмаїл

— *Якраз з цього приводу я хотіла спитати. Ви дуже багато казали про Ізмаїл, де Ви працювали. І, власне, тому в мене питання: чому в Ізмаїлі? Ви там у той момент мешкали?*

— В Ізмаїлі я мешкав до моменту вступу до університету, потім додому я вже приїжджав тільки на канікули та відвідати рідних. А чому Ізмаїл – ситуація була такою: мої батьки закінчили філософський. Але до цього батько, оскільки я мав народитися в 50-му році, через фінансову скруту кинув навчання і пішов у школу працювати, в сільську, навіть не знаю, яка область. А мати захворіла на сухоту на руці, туберкульоз був на тильній стороні долоні, ну і...

— У статті про батька в «Радянській освіті» про цю ситуацію кореспондент газети, котра була у нас вдома, розповіла так: Ліда жила на п'ятому поверсі, а Сергій на четвертому; Ліда була на четвертому курсі, а Сергій на п'ятому. Потім вони у курсах «вирівнялись». Через це сокурсниками батька виявилось студенти двох курсів – батьківського, на якому вчилися М. Парнюк, Б. Лобовик, В. Босенко, що стали відомими філософами, а також Павло Олександрович Бокало, який працював в Одеському педині і який дуже допомагав мені, коли я влаштовувався на роботу в Одесі, і маминого, на якому вчився Шинкарук. В мене були випускні фото обох цих курсів, але фото

маминою курсу десь загубилося, і тому інших її сокурсників назвати не можу. Коротше кажучи, її направили, оскільки така хвороба, туди, де клімат більш-менш сприятливий для таких хворих – а це був Білгород-Дністровський, тоді Аккерман. Батькові його друзі, Ігор Карнаухов, Михайло Парнюк, Павлуша Красник допомогли скласти іспити екстерном, проводили з ним заняття (про це у згаданій статті у «Радянській освіті» сказано, я думаю, з батьківських слів) і він закінчив університет вже разом з мамою (а був на курс старше). І з 50-го року батьки працювали в Аккерманському учительському інституті, а потім, коли Задністров'я, котре румуни називали Трансністрією, відкрили, – 5 років, з 45 по 50 (з 1945 по 1950 – Д. Б.) воно було закрито, цей Буджак наш, – перевели інститут в Ізмаїл. Він був тоді обласним містом, навіть світлофори вивісили на перехрестях при майже повної відсутності автомобілів. Відразу дали квартиру як молодим спеціалістам – у кращому будинку міста, наше «родове гніздо», на проспекті, триповерховий сірий будинок, якого побудували, думаю, щоб трішки хоча б наблизити архітектуру міста до його обласного статусу. Вони працювали у цьому інституті. У батька якась історія з ректором вийшла, точно не знаю, було скорочення кадрів, і його звільнили, і він перейшов працювати у школу; а мати все життя, більш ніж років 50, мабуть, пропрацювала в тому інституті, від лаборанта – до доцента кафедри педагогіки. Бачите, після філософського вони пішли – і батько, і мати – у педагогіку. Ось чому я народився у Білгород-Дністровському, а дитинство та юність провів в Ізмаїлі. От тому й Ізмаїл. Хоча, судячи по датам, якщо рахувати не від народження, а від ембріонального зачаття – то я з'явився ще у Києві, тому що я народився у листопаді, а батьки почали працювати у Білгород-Дністровському з вересня, так що мати носила мене ще в Києві, коли закінчувала факультет. Містом свого народження я дуже пишаюсь – це найдревніше місто України, офіційно, має багато назв і вік його понад 2500 років. Це – «свято, котре завжди зі мною». Серед усіх наших міст та містечок між Дунаєм та Дністром Аккерман чи не найбільш затишний та охайний, з тротуарами з бруківки рожевого мармуру, хоча і Ізмаїл в останні роки почав бути схожим на європейське місто, і у ньому теж є частини вулиць з такою бруківкою.

Упереджене ставлення до педагогів у дитинстві та повага пізніше

— А це таке питання: Ви якраз розповідали про такий момент, що намагалися стати чи то військовим, чи то моряком, а початково, я так розумію, не сильно хотіли йти в педагогіку? Чи це просто тягнуло саме до інших професій?

Ні, ні, ні, ні! Ніякої педагогіки! Педагог, – я вважав, – це «ругательное» слово (*розсміявся – Д. Б.*). У нас були сусіди Сьмьон Хомич Довгий, викладач педину, філософ. До речі, потім його дочка Віта продала мені дуже багату (*філософську бібліотеку – Д. Б.*), все оплатив тесть, який завжди допомагав, а тут ще для професійної діяльності потрібно мати профільні книжки, то звісно, він без зайвих розмов оплатив, тому що грошей в мене тоді на це не було, – дуже багату бібліотеку, всю класику філософську продала. Ну а він так і не захистився. І коли я захистився, то я відчував, що він трошки так, не ревнує, а як сказати, заздрить чи що? Ну він писав якусь тему, тоді, знаєте, типу «Роль Сталіна в організації оборони Царицина». А потім, після 56-го, – «Помилки Сталіна в організації оборони Царицина», щось подібне. Кон'юнктурні наукові роботи – є серед моєї типології наукових прозово-пішохідних наукових досліджень і такі – річ невдячна. Вони й сина назвали Мао, бо з Китаєм була така дружба! Потім його на Мішу перейменували.

Так ось, я колись цій Віті щось таке недобре зробив, коли ми були ще малі, її мати мене почала чомусь там повчати, виховувати, а я, відійшовши від неї, сам собі під носа буркнув: «О! вона мене вчить! Пієда-г'ог!» – щось такого типу (*сміх*).

Ви ж знаєте, що контекст визначає позитивний або негативний сенс слова. Як у фільмі «Весна на Зарічній вулиці» головний герой, коли скинув того хама у якийсь ставок, сказав: «Музи-и-к'ант!». Ясно, що «музикант» – це не лайливе слово, але контекст визначив його як негативну характеристику, так і я, говорячи Таїсії Нифонтівні «педагог», вклав у це слово поганий зміст. Я мав на увазі, що педагог – це той, хто до вихованні та навчанні дітей науково підходить занадто, ну так би мовити, теоретизовано, з книжок, які далекі від життя.

Скажу, що і мої батьки старались триматись наукової педагогіки. Я малим дуже хотів вчитися. Мені було 3 роки чи 4:

я хотів читати – мені не давали; я хотів вміти рахувати – мені не давали. Тому що тоді панувала така ідея, начебто ранній розвиток дитини впливає дуже погано на її розумовий стан у майбутньому. Я пам'ятаю, колись зібралися в одній кімнаті нашої гості з директором школи, де працював батько, Воропаєм, і було шумне таке пізньовечірнє застілля, майже нічне, а я був у сусідній кімнаті, вже спав, та прокинувся від їхнього сміху – він, Воропай, розповідав, як він у танку горів і щось таке було там веселе, щаслива кінцівка, що сміялися всі. А я вийшов заспаний і кажу бабусі: «Раз, два, – а далі як?». Вона засміялась і каже: «Три». Ну, не давали вчитися. Це значення слова «педагог», у цьому сенсі – я зрозумів ще тоді. До речі, малі діти не такі вже нерозумні, як дорослі вважають: багато чого розуміють такого, про що дорослі, можливо, й не здогадуються.

Ось отаке було ставлення до педагогів ... Але батько був як раз не книжним педагогом, я бачив, як його люблять учні, як шанують, ну і, звісно, я поважав батька за його роботу. Скільки років минуло, але коли в Ізмаїлі вже немолоді люди, останні батьківські учні молодших класів, узнають, що я син Сергія Івановича, то відразу починають ставитися до мене вкрай добре та шанобливо. Він був дуже шанованим вчителем в Ізмаїлі, і таким новатором, і краєзнавцем – і я поважав вчительську роботу.

Зараз, на жаль, я вам скажу, зараз катастрофа у нас в освіті, особливо в шкільній. Я не знаю як в інших містах, но в Одесі спостерігається «мафіонізація школи»: ці дикі побори з батьків; дикі побори з вчителів, оце кумівство; оце інтриганство, купівля посад і так далі. Я знаю по деяким школам – ну, просто жаж! Якщо колись раніше я вважав, що вчитель завжди правий, то тепер так не думаю, бо бачив вчителів сучасних. Я іноді приходив до деяких вчителів за їхнім викликом, коли мої діти вчилися в школі, я бачив, що деякі з них – це не вчителі, таких «учителів» треба гнати зі школи просто з жахом! За наших часів не були й близько таких речей! А тут вчитель фізкультури, наприклад, прямо вимагав хабар, щоб поставити оцінку – тому що учень не може якось правильно стрибнути. Відкритим текстом. Ну, такого не було. Я не кажу вже про те, на що дівчата деякі за оцінку погоджуються – у тій школі, про яку я кажу, мати у спортзалі для цього використовувались – і всі про це знали, всі

говорили, з такого використання матів навіть жартували (звідки я й про це знаю), і ніхто нічого не робив. Дуже жахлива ситуація – я не знаю навіть як з неї вийти. Корупція – цілковита. В одній школі, мені розповідали про це її вчителі, на першій педагогічній раді в серпні зібрали по 700 грн, здається, а на День вчителя по 1000 грн з вчителя – директрисі. Значить, 80 000 вона просто так взяла і з вчителів зібрала. Це ж взагалі..! Але ми трішки вже відійшли від теми...

Так я ось що хотів сказати. Я знав, як до батька ставляться, як його поважають. В Ізмаїлі є міський Будинок Вчителя, це був такий клуб учителів, можна сказати, і ми туди усією родиною щосуботи-щонеділі ходили, там кіно крутили, була гарна бібліотека, більярдна, проводились святкові заходи для дітей та вечори для дорослих з лотереями-алегрі і таке подібне. До речі, бібліотека була дуже добра, можна було заходити у книгосховище і там шукати собі книжки. Якось я, скептично подивившись на шахові фігури на обкладинці, взяв одну книжку, думаючи, що почитаю, як грати у шахи. А це виявився Лев Кассиль, «Кондуїт і Швамбранія» Я так захопився! От. Потім малював карти зі своїми вигаданими країнами, як Швамбранія у гімназиста Кассиля. І назавжди запам'ятав, як він питав свого батька: «Папа, а кошка тоже еврей?»

У Будинку Вчителя ставились цікаві самодіяльні вистави, де акторами були вчителі. Навіть я грав там колись. Козак пішов на війну, а дівчина йому зрадила, потім він приходить – та стріляє її з пістолета. І я досі пам'ятаю свою єдину фразу у цій п'єсі, – після гучного пострілу я торкаю батька, свого справжнього батька, рукою, а на сцені, у виставі, він був кобзарем незрячим, – і кажу: «Тату, тату! Він убив її!», а мій батько відповідав: «Ні, синку, це сама Доля її покарала за лиху неправду!» (*розсміявся* – Д. Б.). Не знаю, що це була за п'єса, але й такі були речі.

Він там був на дошці пошани, – батько. І інтерв'ю ж з Києва приїхали брати в нього. Ну, потім, як Ви знаєте, всі новатори, вони потерпають від цих заскорузлих методистів. Почалися перевірки, приходили на уроки, пам'ятаю розмову батьків, з якої дізнався, що одним із зауважень після відкритих уроків було таке: «Занадто фамільярні відносини з учнями». Батько дійсно ставився до них як до друзів. Була у нього улюблена «свята

трійця», троє подруг. Так ось з ними, а може ще з кимось іншим, він завжди грав у «зелень». При випадковій зустрічі на вулиці хтось мав першим сказати «Не рвати, не чіпати, зелень показати!», і після цього треба було показати щось зеленого кольору. Зазвичай це було листячко, якого, на всякий випадок, всі вони носили з собою. Можливо, через це вони й досі, вже років 60 пройшло чи навіть більше, все люблять і пам'ятають батька, навіть те, що він їм говорив і що, наприклад, на весілля (тобто, дружили й після школи), подарував.

Для противників людського ставлення до учнів виник привід для того, щоб звільнити батька зі школи – він важко захворів, і не міг вже в школу нормально ходити, хоча відстань була не дуже далека. Я вранці бігав на зупинку таксі, брав машину, і так батько добирався до роботи. Таксиста часто не хотіли їхати, тому що мала відстань – мала оплата, і доводилось пояснювати їм ситуацію. Захворів він на хворобу Паркінсона після грипу, ускладнення таке трапилось, його зігнуло, і руки тремтіли. Сказали, що недобре в такому вигляді бути вчителем в школі. І він перейшов у вечірню школу – для тих дітей таким вчителем можна було бути. У цій денній школі № 2 ввечері працювала «школа робочої молоді» № 1, і вона була в одному кварталі від нашого дому.

Скажу ще... батько і там, як Вчитель від Бога, продовжив екскурсії з учнями по пам'ятник місцях півдня області (Турбаївський курган, пам'ятник «Дуга Струве», що йшла через всю Європу з Норвегії, за допомогою якою визначили розміри та форму Землі) та Молдови (величезна колона, котру взяли з давньогрецького храму і яку встановили на пам'ять перемоги при Римніку поблизу Вулканешть). Почав він й публікувати свої статті у фаховому журналі «Вечірня школа», а також краєзнавчі матеріали у «Придунайській правді». Щоправда, шкільний краєзнавчий музей, котрий батько організував у 15-тій школі, її адміністрація закрила, і у нас у парадній внизу біля погребів довго стояв великий макет ізмаїльської фортеці з цього музею.

Про переслідування батька як вчителя-новатора

— *А як Ви все це переносили: коли батько як новатор щось пропонував, а методисти не давали? Ви, я так розумію, про це знали тоді, чи це вже після дізналися?*

— Знав, знав, безумовно знав, що його переслідували. До цього додався ще й конфлікт із завгоспом школи, колишнім концлагерним катом, котрий у нашому під'їзді жив, Ряхін. Він почав утискувати шкільну прибиральницю, а батько став на її захист. Тоді Ряхін почав доноси писати на батька, що він начебто отримує пенсію як інвалід війни, а сам в армії не служив (через зір він був знятий з обліку задовго до війни, про що зберіглася довідка з військкомату у батьківському «Архіві», декількох саморобно переплєтених книжечок з документами). Тобто такі наклепи почав розповсюджувати. Я пам'ятаю, як у нашому дворі він розповідав цю маячню (батько тоді не отримував взагалі ніякої пенсії) якомусь чоловікові, я почув цю розмову, і пішов та сказав про це мамі, і мама підбігла до нього, і почала його соромити, говорити, що він негідник і таке інше.

І що цікаво, що цього крокодила у френчі, як я його називаю, у такому зеленому та у чоботах він завжди ходив, були дуже милі дві дочки і дуже мила дружина. От як це так буває? – я не знаю. Ну, і ще конфлікт чому виник – цей Ряхін похвалився, що коли він був наглядачем у концтаборі радянському, і за те, що двоє ув'язнених вкрали ковдри собі, тому що холодно було, – він їх застрелив. Ну, ясно, що для батька він перестав існувати як людина, і оцей конфлікт, можливо, був такий, на цій підставі, що посилив тиск на батька з боку адміністрації, щоб він пішов зі школи.

Малим «постійно думає», підлітком поцікавився Спінозою

— *Так, дійсно, такий час був... Але вертаючись трошки до того, що Ви почали розповідати про себе. Ви згадали якраз про Гороскопи, про те, що у Стрільців є такі три можливі Доли – моряк, військовий, філософ. І ще Ви казали, що у ранньому дитинстві дуже бажали вчитися. Таке питання: Ви сьогодні можете сказати, що почали філософствувати ще коли були моряком чи коли намагалися бути військовим?*

Ні, ще раніше (розсміявся – Д. Б.).

— *Ще раніше?*

— *Да!*

— *А як це відбувалося?*

— Ну, по-перше, у нас (у будинку – Д. Б.) жив директор школи 15-тої, Севастьянов і в нього була дружина, яка працювала теж в педині, Шишкіна. Я був ще дуже малий, такий мужичок був суворий. І вона моїй мамі сказала, – я це почув і почав теж міркувати, – вона сказала мамі: «Вы только посмотрите на него, он же постоянно ходит и думает» (*розсміявся – Д. Б.*). Це вона помітила, що щось є таке філософське вже... А так були книжки ж філософські вдома. І десь у класі сьомому я прочитав «Етику» Спінози. Зрозуміло, що я нічого там не второпав, але якусь родзинку відчув від цього, що цікаві мені стали от такі роботи.

— *А це якось вплинуло на те, що Ви в подальшому саме обрали філософський напрям?*

— *Не, не.*

Хвороба і смерть батька: заповіт та власні кроки у житті

— Значить, вже про це казав, я, як і батько, – до війни він поступив на Львівський факультет юридичний, але війна перервала навчання, – теж поступав на юридичний. Хоча не виконав батьківський заповіт. Він перед фатальною операцією, коли він вже не повернувся, мене покликав, ми сіли на диван, добре це пам'ятаю, і він мені цей заповіт дав. До цього він декілька разів робив в Києві операції в інституті нейрохірургії. При хворобі Паркінсона вражаються деякі клітини мозку, на певній ділянці мозку – і ці клітини нищилися під час операції різними засобами, або спиртом, або ще струмом, що давало значне покращення стану, але ненадовго, десь півроку батько міг нормально ходити, тремор припинявся. І ось останній застосований метод був нищення їх через виморожування, і не розраховували, і сильне замороження перейшло на той центр, який відає температурою, досягала 42-х з чимось градусів, він просто згорів, легені в нього не витримали це. Для нього навіть літаком терміново якісь рідкісні ліки передавали з Москви – лікарі дуже за нього переживали, у ванну клали, щоб охолодити... Так ось він, вже мабуть, мав якесь недобре передчуття, тому й сказав мені свої слова на майбутнє моє. Тим більше, на початку року зламалася цінна річ – механічна бритва. Потім ще

недобрий знак один – до нас на Новий рік з'їхалися всі родичі чомусь – ніколи всі разом не приїжджали. На додаток і рік був високосний, 64-й, а такі роки, як відомо, вважаються недобрими для важливих справ. Треба було, мабуть, відмінити. Думали батьки з бабусею, щоб відкласти операцію, але ж там була черга, і це було складно, то вирішили все ж поїхати.

А про те, яким він був, можна сказати одне: коли ми приїхали вже на похорон, у січні 64-го року, то лікарі, які його знали вже декілька років, – він приїжджав на операції, плакали. Я пам'ятаю цю картину: обняли маму і бабуську і плакали разом з ними. Ну, не за всяким хворим плачуть, я думаю, так же ж? Лікарі тим більше. Вони терплять це в собі, можливо. Для мене це трагедія на все життя, бо батька я неймовірно сильно любив. Детально пам'ятаю, як сухим та холодним ізмаїльським січнем 1964 року я повернувся додому з певним піднесеним настроєм, бо купив у магазині наочних посібників запаюну у смолу квадратну електричну батарейку, і думав, як з неї та маленької лампочки зробити ліхтарик. І тут у дворі мене зустрічає дівчинка-сусідка і каже упалим голосом: «Саша, иди домой». Як тільки зайшов до квартири, почув плач мами і бабусі, і все зрозумів. Крізь сльози та плач мама сказали мені, те, що я вже і так знав: «Саша, наш папа умер». Вискочив надвір, і сидів там на лавочці цілий день, сусіди не розуміли, а я тільки повторював «Як же так, як же так». Я не міг у це повірити, приходили думки про якусь помилку, що неправильно повідомили з інституту. Не вірилось, тому що після кожної операції приходили добрі телеграми, і на цей раз така прийшла (мабуть, так було в інституті заведено, повідомляти рідних про результат операції), і там було написано «Операцію Сергію Івановичу Кирилюку зроблено. Стан задовільний». Правда, насторожило це «задовільно», завжди писали «добрий». І мамин брат дядя Коля з дружиною, вони були киянами, відразу після операції навідалися в інститут і передали продукти, і все було добре. Але на третій день, як він розповідав, прийшли знову з передачею, а у «амбразурі» глянули у журнал і приголомшили: «Сергій Іванович Кирилюк помер». Колись, вже не підлітком, я бігом втік нічною ізмаїльською вулицею від своїх друзів, коли вони з теплом згадали батька, щоб вони не побачили, як я нестримно заплакав.

Коли у 2009 році мені подзвонили у Севастополь з дому і сказали, що сестра тещи Ванда Тадеївна померла, я вже

приймавши іспит, мав поїхати негайно, хоча зазвичай гостював у нашому прекрасному Севастополі, якого я люблю якоюсь особливою любов'ю, куди ми часто приїжджали усією родиною, коли діти були малі, з тиждень, не менше, і обов'язково відвідував Херсонес (заповідник, не мис, хоча і на мису бував) та Балаклаву. У всьому Криму, земля «насичена пам'яттю», як писав Волошин. Як і у нас, у Надчорноморських степах. Коли я їду на Кароліно, біля села Грибівка (зараз часто згадується при повітряних тривогах) є майже затягнута вже мулом та заросла очеретом заплава річки Барабой, тільки маленький канал ще до моря тягнеться. Так ось там жили даки колись, котрі носили, що цікаво, оселедці. Зі статті колишньої аспірантки з моєї групи знаю, що тут «пам'яті» у землі багато дуже. Вона писала про знахідку кам'яного якоря біля Грибівки IV. Там же – невідомого призначення глиняні яйця. Вона їх розтлумачила, спираючись на мою концепцію. Вони втілювали ідею життя.

Так, щодо Севастополя... Вірш про це написав, як ми всі родиною після вечірньої прогулянки у центрі повертались у готель «Крим» (хоча частіше нас поселяли у готель «Севастополь»), з якого, до теми, з одного боку відкривається вид на Херсонес, а перед ним – кам'яне плато зі старовинними порожніми могилами, видовбаними у скелі, а з іншого – Морське кладовище з похованими там загиблими прямо у Севастопольські бухті моряками крейсера «Новоросійськ» (після війни), а також підводного човна «Курськ», вже далеко від рідного дому. Там же праворуч – англійське кладовище, закинута, з пам'ятниками, що вросли у землю серед зеленої трави. Ось цей вірш:

Летний поздний вечер
Центр, Севастополь
Полдня ослепительного
Залежалый зной
Графская, Нахимова,
И пятый троллейбус
В котором мы, счастливые,
Ехали домой

Що я хочу сказати. Керівник Севастопольського консультаційного пункту св. пам. Олександр Миколайович Кумкін сказав з приводу мого термінованого від'їзду «Яка трагедія!». «Яка трагедія?» – відповів я йому, майже 90 років тьоті Ванді було, все

природно» (сам Олександр Миколайович помер у віці 94 років у 2024 році). А ось смерть у 41 рік – це кричуща трагедія.

Директор ЦГО Володимир Антонович Рижко, коли побував зі мною на Байковому (*цвинтарі* – Д. Б.), відвідуючи могилу батька, сказав, подивившись на дати на пам'ятнику: «Який молодий!». Це так. Зараз це зовсім молодий вік, вік «молодого вченого» для відповідних конкурсів. Це не те, що раніше – сорокалітній «старик» Каренін.

Через це я зазнав серйозної психологічної травми, про що мені колись сказав Михайло Олексійович Парнюк – і зазначив, що це – на все життя. Я ось подумав зараз – можливо, мій пошук такого універсального шифру культури, який має за зміст наполегливе заперечення смерті та ствердження життя і безсмертя, можливо, несвідомо якимось цим визначився? Тому я дуже болісно сприймаю неприродні строки смерті, особливо, коли це є проявом невинуватої жорстокості, у тому числі до тварин. Мене бентежать прояви такі у людей. Я й написав про це:

Я мучаюсь, когда стреляют лебедей
И ненавижу, когда лосей убивают
Нет твари хуже вот таких людей
Хотя *лучше* людей животных не бывает

Пам'ятаю, як у 2000 році ми – Мирослав Володимирович Попович (він приїхав до Одеси на мій постійно діючий семінар з доповіддю) та Марат Миколайович Верніков (*завідувач кафедри культурології філософського факультету ОНУ* – Д. Б.) – сиділи за великою кількістю пива біля собору на «Соборці», скверу довкола нього, вірніше, собор тоді тільки відбудовувався, вірніше, будувався заново. І я розповів, як я з сусідом Петькою К., старшим за мене, поїхали якимось за місто Ізмаїл, він хотів пополювати на горлиць, їх тоді розвелось багато, навіть у місті дерева були всі у зграях цих диких голубів. І тут над нами став кружляти величезний беркут. Петька стрільнув у нього з рушниці (він взяв її у батька), і той приземлився, але стояв на ногах і дивився на нього великими жовтими очима. Петька зробив другий постріл, і з красивої, могутньої, вільної птиці залишився лиш мотлох пір'я. Верніков не розчув останню фразу, і Попович повторив йому, розвивши в сторони руки, дуже голосно і з якоюсь безнадійною та одночасно засуджуючою експресивністю: «Ну, була красива птиця, а залишилась купа лайна».

До речі, пан Мирослав, кавалер ордена Почесного легіону, голова Товариства «Україна-Франція», попав, як мені здається, під якийсь вплив сучасних настроїв ліберальної європейської інтелігенції, вірніше, прагнень до повної інтелектуальної Свободи – від стереотипів репресивної культури, що не сприймає ніяким чином Іншого, свободи від авторитарного монологізму, свободи від упередженості до тих, хто має якісь особливості, але у тому числі і свободи від Бога. І у якійсь формі за столом кафе на Соборці він це висловив. Мене це якось «завело», і я випалив: «Невже світ – це купа кам'яних куль, які мільярдами років нудно обертаються довкола зірок? І це все? І це все?» – палко повторював я. Пан Марат щось не дочув і перепитав, а я відповів йому у запалі: «Стривайте, я ж, як говорять в Одесі, спросил вопрос». Попович радісно оживився, «спросил вопрос» йому сподобалось.

Пізніше я вже чув від Поповича й зовсім інші міркування щодо Бога. Приміром, якось йдучи по інститутському коридору, він говорив комусь поруч: «... вважають, що Бог – це якийсь дідусь, що сидить на небі». Тобто, він був проти спрощених, вульгарних уяв про Господа, але, як я зрозумів, зовсім не проти Нього. Він також не один раз зі жвавістю розповідав про вигадливість та нестандартність мислення одеситів. До цієї думки його привела назва одного одеського кафе – «Мемфіс». «Це ж треба таку назву знайти!» – захоплювався він.

Мирослав Попович у своїй реакції на мою розповідь про беркута показався мені дуже близьким, таким моїм однодумцем, в оцінці «таких вот людей». І ще про «таких вот людей» хочу сказати. Якось показують по одеському телебаченню, як мисливці десь в наших полях лежать у засідці біля колонії бабаків, вбивають їх, смажать та жадно їдять. Невже вони такі голодні?! Це ж просто незбагненно! Жили собі тваринки, приходять отакі... Не сприймаю.

Взагалі, дивисься, приміром, на пляжі на Кароліно-Бугазі, як росте, вчепившись у пісок, полин, він «спеціалізований», росте на приморських пісках, тому називається «Полин піщаний», а латиною дуже красиво – Артемізія, кажуть, від «Артеміді», і думаєш, як йому тут важко, без води, у спеку та у мороз, але тримається. І ще думаєш, які складні механізми у цій рослині працюють – синтезуються всілякі амінокислоти, цукри, ефіри, олії і таке інше. Взагалі, мене дивує, як це у різних

рослинах синтезуються відмінні ефіри, олії, кислоти, всі різні. А у топінамбура, наприклад, ще й рослинного інсуліну багато. Навіщо такі відмінності? Сковорода говорив, що це – Дух Божий у всьому живому, таке Слово (Логос), з якого все почалося. Наука це називає інформацією, котра зашифрована у генах.

Життя, живе – це величезна цінність. Зараз багато в інтернеті матеріалів про війну. В одному з них – обличчя росіянина, котрий за секунди помре від нашого дрона. Його треба вбити, бо він прийшов, щоб знищити нас, нашу культуру, наші пісні. Але все рівно вбивство протилежне людській природі. Непрощenna провина росіян – ще у тому, що ми мусимо це робити. Життя надцінне, особливо якщо уявити собі, де воно зародилось – на маленькій планеті, на периферії своєї галактики, серед нескінчених космічних відстаней. Життя можна і у цьому космічному масштабі відчувати. Це дуже добре відчував Максиміліан Волошин, називаючи це відчуття відчуттям «сыновности и сиротства». Я про нього такий вірш написав:

Поджигать траву пальцем без страха
Бродить по зарослям дрока
Прикрывать своей мятой рубахой
Вещую душу пророка
Узнать себя в Кара-Даге
Встречать восход Ориона
Творить на простой бумаге
Холмов коктейбельских склоны

До речі, Коктебель я теж дуже люблю, їздив до окупації на всі щорічні Волошиновські читання. Запрошували й після окупації, але куди ж там тепер їхати... Продовжу про оці відчуття цінності життя у космічному масштабі. Подивіться на ландшафти Марса – пустелі та гори без життя. То ж як треба цінувати нашу Землю за те, що такі умови на ній, що життя почувається чудово. Це унікальне явище у Всесвіті, хоча, можливо, й не поодиноке. І ось це відчуття у масштабах Космосу особливо глибоко відчувається на відкритих до нього місцях – у пустелях, або плоскогір'ях. Волошин писав: «пастухи иранских плоскогорий». Від цього відштовхуючись, я продовжив:

При свете звезд едва видны
Костра потухшего лиловые искринки
Для пастуха иранских плоскогорий
Нет времени прекрасней и милей –
Подпаски спят, отара стоя дремлет
Труды окончены, а завтра – новый день
Пока же можно, опершись на посох
Отполированный натруженной рукой
Застыв в безмолвии и безвременьи
Почувствовать себя Ананке
Или Полярною звездой
Вокруг которых Мир веретенится плавно

«Веретено» означає «те, що обертається», одного кореня у нашій мові з латиною, *versus-virs* – це такий рух у танці, коли обертаються танцюристи. А якщо танок ритуальний, то ще й вимовлявся певний текст, а коли текст відокремився, то став «віршем» від елементу танцю *virs*, обертання. Поезія взагалі прямо з танцями такими пов'язана, «стих», стопа – це все від танцювальних фігур. Звідси – й Уні-версум, тобто, «"Одне", що закручене, крутиться». «Веретено» згадується Платоном у «Державі», веретено Ананке (неминучості), яке є світовою віссю, саме довкола неї й крутиться («Одне» – Д. Б.). Так от, життя є надцінним даром Божим. Народитись дано не усьому – навіть планети з космічного пилу та газу, з «туманностей» не завжди формуються, інакше його (*пилу* – Д. Б.) на фото з телескопів, у всіх кольорах, не було так багато у Всесвіті. Дозвольте тут ще один свій вірш наведу, він якраз про це:

Я прожил миллионы лет
Видал, как моря
Менялись местами с сушей
С дрейфующих праматериков
Шепот дальних планет
Звездными ночами
Я внимательно слушал
Шептали они в щемящей тоске
Как родились они и жили
И что рождение их было на волоске
От того, чтоб навеки остаться
Межзвездной пылью

Відчуття приналежності до цього космічного дива, до зірок, Волошин виразив дуже сильно. В нас тече зоряний сік, наша кров – це зоряний сік. Дійсно, всі ці елементи колись були згенеровані зірками, і у ничтожній кількості викинуті у космос, а потім з них вже пішли загадкові та незбагнено таємничі процеси виникнення життя.

У ювілейному, до попереднього мого ювілею 2010 року, числі «Докси» моя давня, ще з часів Кафедри, колега, Тетяна Суходуб у своїй статі на захист концепції універсалізму спеціально звернула на цей момент увагу. Йдеться про «зоряний сік» у наших жилах, такий неймовірно сильний образ Волошина, коли цей сік «ллється музикою». Вона звернула увагу на мій коментар до вірша Волошина, де я зазначав, що відчуття того, що в тебе в жилах тече зоряний сік, не кожному дане. Ось з цього відчуття, написала тоді Тетяна Дмитрівна, і виникає універсалізм, котрий дозволяє визначити виміри буття людини у філософських та духовно-культурних аспектах.

А щодо самих людей... Тут і так стільки небезпек довкола, і тому я не розумію тих, хто навмисно на ці небезпеки наражається, хоча це, у цілому, відповідає базисному шифру (*культури* – Д. Б.) – я у безпеці, потім створюю собі загрозу, долаю цю загрозу, і виживаю. Тим я заперечую смерть і стверджую своє відносне безсмертя. Це я про альпіністів, стрибунів з парашутом, скелелазів, пірнальників на глибину без акваланга тощо. Але ж не всім так вдається. Підступи до найвищих гірських вершин встелені замерзлими тілами альпіністів, які там лежать, тому що звідти померлих при надважких сходженнях немає можливості забрати. Час від часу приходять повідомлення ЗМІ, що такий-то дайвер цього разу не зміг повернутися з глибин живим. І все ж такі випробування долі продовжують тисячі людей.

Так ось він, батько, мабуть, відчував щось недобре (*перед фатальною операцією* – Д. Б.) і, мабуть, з однокурсниками поговорив. І провів зі мною таку бесіду перед від'їздом, щоб я попрацював два роки на заводі, а потім поступав кудись. На філософський щоб поступити треба було мати мінімум два роки трудового стажу. Ну я це не виконав! Поступив за рік. Але «пролетарський» стаж все ж якийсь заробив. Працював ще,

як вже говорив, у київському порту, потім ще в інституті одному науково-дослідному, «Всесоюзний науково-дослідний інститут полімерів, пестицидів та пластичних мас», ВНИИГИНТОКС, працював техніком, його тільки відкрили, то там половина факультету працювала – так у мене в «Трудовій» записано. Через ці записи навіть коли в партію мене приймали, у «гнилому» такому інтелігентському Жовтневому районі, де нема виробничих підприємств, вивчали трудову книжку мою, щоб прийняти по робітничій квоті. А у 1968 році, коли я поступав, вперше скасували вимогу про обов'язкові два роки стажу. В мене був рік вже, у трудовій.

А (бути – Д. Б.) членами партії для викладачів суспільних наук – було ж обов'язково. Інакше – те, що німці називають беруфсферботен: заборонаю на професією. Отут допоміг Чередниченко Анатолій Павлович. Він був дуже великим приятелем мого тестя і саме він дав «анкету» так звану, на Наргосп. Ну, ясно, там хотіли її забрати в мене, когось іншого прийняти, викладача. Секретар одеського обкому партії Чередниченко їм сказав, або приймаєте Кирилюка, або забираємо «анкету».

І це, до речі, допомогло мені поступити до аспірантури, тому що аспіранти з філософії були номенклатурою ЦК КПУ, компартії України. А поступав я на одне місце у відділ з Віктором Мейзерським, одеським істориком спочатку, знаним філософом потім. Він був членом КПРС, і якби я не мав цього членства то, скоріше за все, прийняли б його.

— *До речі, я думаю до питання якраз аспірантури, як там все це проходило, ми ще повернемось. А ось трохи вертаючись назад, я ще хотіла поставити таке питання. Взагалі, що Вас спонукало все ж таки піти у філософію? Так, Ви казали про те, що батьки закінчили вищий навчальний заклад з цієї спеціальності. Але Ваше рішення було прийняте лише через те, що батьки мали таку освіту? Чи у Вас вже з'явився власний поклик до цього? Як Ви вчилися, як курсові та диплом писали?*

— Ні. Коли я не поступив на юрфак, ми заходили до Шинкаруків, ще коли вони жили на Майдані Левка Дебелого, як жартують у Києві, – на площі Льва Толстого. То ми зайшли до них і сказали, що так і так, не виходить, будемо на наступний рік

ще пробувати і так далі. І Галина Феодосіївна, дружина Шинкарука, так, з ласкавою такою усмішкою, добрими очима подивилася на мене і каже: «А чого це Сашко на філософський не хоче поступати?». Ну, я так, щоб її не образити, кажу: «Я подумаю. Рік. Скоріше за все – буду, спробую поступати». Ось бачте, мене ще запрошувати треба було (*розміявся – Д. Б.*).

Шинкарук вже не був на наступний рік деканом, він став директором Інституту філософії, і крім того, що від декана вже підтримки не було, ввели іспит з іноземної мови. Тобто, мені треба було англійську здати. Я майже місяць ходив до репетиторів, на Подолі. Хоча в нас були деякі у групі англійській студенти, які «the» не могли прочитати – так звані «тхені», знаєте, бувають такі. От як такі були прийняті – не знаю як. А мені, у принципі, повезло, тому що у підручнику Бонк, за яким я готувався, був урок з оповіданням О'Генрі, і мені якраз попалося це оповідання у квитку. Дуже добре. Мені повезло в цьому сенсі.

Я ще Вам так скажу, що точно не пам'ятаю, що на користь філософського факультету мене, так би мовити, повернуло. Але я так думаю, що серед усіх варіантів філософський факультет мені здавався найкращим, все ж таки. Хоча якесь «обивательсько-упереджене» ставлення до філософії – було. Як до «педагогіки», так і до філософії – ставлення було таке: «заумничают», як кажуть. Але, все рівно, мені було цікаво ближче подивитися на цю справу. А як вже почав вчитись, упередження таке зникло, вчився з інтересом та дисципліновано, відчув вже, що філософія – це круто.

Особливе ставлення до археології

І ще я Вам скажу, що після поминок, при похороні батька, Гончаренко Михайло Полікарпович, сокурсник батька, працював в університеті, мене запитав, – я був ще у сьомому класі, – ким би я хотів бути. Я сказав: «Археологом». І він сказав, що може якось допоможе поступити на істфак. Хоча навряд чи це могло бути зроблено реально, як я тепер думаю, але він все ж обіцяв якось сприяти. І в мене досі до археології і археологів особливе ставлення: якось так із симпатією до археологів ставлюся. І тим більше, пізніше були аспіранти з нашого Музею академічного археологічного – він належить до Академії Наук. І відділ був Північного Надчорномор'я Інституту археології у мене в групі. Я спілкувався – з Росохатським

Сашею, Світланою Івановою, св. пам. Євгенією Редіною, Геною Краснокутським (він пізніше став філософом). Крім того, мав добрі стосунки з археологами з Херсонеського музею в Севастополі, де я 30 років приймав іспити кандидатські – там був наш консультаційний пункт. Якби я пішов в археологи, то, може, був такий як Клейн – такий метафізично-романтичний археолог є, Клейн, він такі красиві малює картини.

І це не профанація. Як у фізиці вчені більше схильні до красивих гіпотез з красивими формулами, так і у гуманітаристиці, та й у філософії теж я віддаю перевагу подібним теоретичним конструкціям. У всякому випадку, мене воротить від філософських робіт, в яких не видно красивої загальної картини, а є копання у дрібниці та нудне розгортання якоїсь теми, далекої від життя та людини. Може це спадкове – батьківський учень Володимир Дімов, теж нумізмат, у своїх спогадах про Ізмаїл писав, що батько був істориком-романтиком, прихильником «історичного романтизму» чи навіть «історичного містицизму», і що його історичні погляди відрізнялись від шкільних підручників, і що він навчив тим самим учнів нестандартному мисленню, писав Дімов. Десь так.

А насправді, археологічна робота – це достатньо рутинна така, конфліктна, тому що дуже багато інтерпретацій одних тих самих фактів, я знаю, як вони між собою сваряться, які там напружені стосунки бувають, ну і так далі. Так що, коли я поступив на філософський, – я був задоволений, так скажу. Тим більше, що мені здавалося, що це найкращий варіант з усіх можливих. У всякому разі, на відміну від деяких сокурсників, заняття ніколи не пропускав, тобто, як кажуть, «впрягся» і «тягнув лямку», багато сидів у бібліотеках, мені самому це подобалось, було «в охоту».

— *Можливо, Ви і стали археологом, але у філософії. Це теж мені здається непогано.*

— Можливо. Скоріше не в філософії взагалі, а у філософії культури, а також у фольклористиці. Мене просто якась радість першовідкривача виникає, коли «розкопую», як «культурологічний археолог», якісь джерела – звичаю кумівства, наприклад, або паралелей між «небожем» та «небіжчиком», або впливу звичаю мінорату чи левірату та прав

брата матері на казкову будову, або вже «прибитий» порохом часу смисл «Курочки Ряби», «Рукавички» («Теремка»), дитячих забавлянок-лоскоталок тощо. Та й у філософії теж веду «розкопки», відновлюючи на підставі «викопного віртуального артефакту» справедливність, спростовуючи на підставі «знахідок» задубілі стереотипи хибні щодо окремих філософів. Так що цілком можливо...

Шинкарук та його турбота про осиротілих дітей сокурсників та дітей друзів-земляків

— Ви, до речі, згадали про родину Шинкаруків, а як Ви з ними познайомилися? Чи це були знайомі батьків, чи як це було?

Так! Він – сокурсник матері, Шинкарук. Він взагалі був дуже таким – відповідальним. На відміну від нашого покоління, від нашого курсу, який жодного разу не зібрався, жодного разу! – їхні курси збиралися щоп'ять років і дуже допомагали один одному. Шинкарук взагалі допомагав всім, інколи сміявся, що Гребінка, – він з Гребінки, – що майже вся Гребінка на філософському вчиться (*розсміявся – Д. Б.*). Хто хотів, – тим сприяв, коли був деканом. Допомагав особливо тим, хто залишився без батька. Для мене він – духовний батько мій, – і Володі Звиглянича – він теж без батька залишився – теж допоміг, батько його теж був однокурсником Шинкарука. Володя трошки за мене молодший, трошки раніше поступив у відділ інституту, в аспірантуру. Зараз він десь в Америці вже давно.

Ну, я думаю, що ми з Володею виправдали цю турботу. Тому що мало ж поступити, вірніше, мало, щоб тобі допомогли, – треба ж якось іще відповідати цьому. Так що, думаю, марна ця допомога була. А я Вам скажу, що деякі з тих, кому допомагали, вони, не знаю, деякі дівчата, я так чув, від інших дівчат наших, котрі казали, що вони поступили на філософський, аби вискочити заміж у Києві, от і все. Їм ця філософія була так собі. Десь так. Неважлива...

— В них була своя філософія.

— Да! Да!

Бібліотеки та філософія: студентство, викладацька діяльність

— Тоді ще таке питання, якраз з приводу навчання так само. Як швидко взагалі змінилося у Вас ставлення до філософії, коли Ви вже навчались? Я маю на увазі, якщо порівнювати з тим, що Ви як з педагогом уявляли собі, і врешті, коли Ви почали рух в цьому напрямку.

— До педагогіки чи до..?

— Ні-ні, до філософії! Ви розповідали, що для вас філософія, як і педагогіка, – це було щось таке, ну, не дуже зрозуміле, не дуже позитивне.

— Так. Якщо говорити про педагогічну, так би мовити, лінію, то, безумовно, нас готували викладачами. Але скільки я пам'ятаю оці свої студентські роки, то це робота в бібліотеках. Або університетська – праворуч від корпусу червоного; або академічна – ліворуч від корпусу; або історична – у Лаврі. Не дуже зручно було туди добиратися, але там була аура своя. По-перше, цей Лаврський годинник, щоп'ятнадцять хвилин – дзвони дзвонили. У вікно видно синій купол з золотими зірками церкви такої невеликої у дворі. І ми там часто працювали з Євгеном Андросом (був зав. від. філософської антропології Інституту філософії – Д. Б.). Він на курс був старший. Разом сиділи у цій залі – такому, затишному. Ходили обідати – або в технікум поруч або в автодорожній інститут на площі Слави. І якась база напрацьовувалась.

Я пам'ятаю той третій курс: німецька класика. На філософському скласти німецьку класику, це все рівно, що скласти сопромат в оцих вузах технічних. Можна одружуватися. І це дуже важка робота. Я пам'ятаю ці вгризання у Гегеля дуже важкі і так далі. І в нас після НКФ з кожного курсу один-двоє в Кирилівку (психіатрична лікарня – Д. Б.) відправлялися, тому що не всі витримували.

Ну, якщо говорити про якісь навички наукової роботи, я взагалі якийсь мав хист такий до написання текстів, так би мовити. Я дуже рано, може 8-му класі, може ще раніше, відсилав оповідання в різні журнали. Мені присилали листи літературні консультанти: «дякуємо, але у Вас вторинність якась». Зрозуміло, було вторинне, тому що я комусь наслідував. Ніякої

самостійності не було. І випускав журнальчик такий рукописний в школі, гумористичний. А перша наукова робота була з історії КПРС: керівником був професор Горшков, пізніше проректор, а тема була «Ленін і Одеса». Хоча Ленін жодного разу не був в Одесі – таку тему дали. І я пам'ятаю, цей Горшков сказав, що йому сподобалася робота саме за рівнем, тобто, якісь задатки, вочевидь, були для наукової праці. Я пам'ятаю таке, що пишеш і відчуваєш правильну пропорційність розділів, наприклад. Або послідовність викладу матеріалу, і так далі.

Ну, а потім в Одесі вже я постійно сидів або в Горьківській (нині *Одеська національна наукова бібліотека – Д. Б.*), або в університетській бібліотеці – і без цього не міг. Це була як даність вже, яку не можна було скасувати чи ставити під сумнів. Я навіть вірш написав про університетську бібліотеку. І про бібліографа Віктора Фельдмана там згадав, який забороняв працювати з каталожними ящичками, не виймаючи їх з шаф, тільки на стіл треба було ставити. Там ще буфет працював колись, то можна було цілий день звідти не виходити. Ось такий вірш написав:

Как часто я во время оно
Портал тяжёлый отворял
И чтоб попасть в читальни зону
Билет свой скромно предъявлял
А за окном трамвай был шумный
В зале ином – тихий Горсад
И был бы я не такой умный
Ходил бы в залы невпопад
Выписывал из книг я ссылки
В буфете голод утоля
На подоконнике в курилке
Я отдыхал – (эх, время зря).
Сидел весь день, и в вечер зимний
(Работала до десяти)
При уважении взаимном
Я по звонку должен уйти
Прощайте, книги, каталоги
До завтра. Нужно ж и поспать
Но завтра дядя Витя строго
Вновь будет всем нам запрещать

Работать с ящичком, его не вынимая,
Иль рыться в нем не за столом
Советам Фельдмана внимая,
О книгах мы – как о святом
Библиотек судьба печальна
Заполонил все интернет
Теперь во всех ее читальнях
Читателей почти что нет
В библиотеках, знающий ведь знает
Есть привлекательность своя
В них времена не исчезают
Там вечно – молодость моя

І що цікаво, тоді в бібліотеках у мене навіть не зовсім була наукова робота, тому що асистенту підняти голову не можна було. Яка там наукова робота? Я читав, в основному, такі роботи, які можна було використати на семінарах, які я вів. Річ у тім, що у нас на філософському факультеті плани навчальні для кожного курсу мінялися щороку. І головне, нам ніколи не давали матеріал з нормативного вузівського курсу. І от ми що хочеш знали, окрім того, що треба знати для проведення семінарів, де є затверджена програма міністерством вищої та спеціальної середньої освіти, – здається, так воно називалося. І щоб проводити семінари, треба було читати. Я йшов, знаходив якісь там статті Ковальзона, Келле пам'ятаю, таких істматчиків (*фахівців з історичного матеріалізму* – Д. Б.), читав про форми суспільної свідомості, теорії відображення, і спеціально опрацьовував, конспектував для того, щоб на семінарі щось змістовно говорити. Про це я нічого не знав – про форми суспільної свідомості, чесно кажучи. А викроїти час для чисто наукової роботи, насправді, було дуже важко, асистенту. І тут наведу слова, сказані колись нам професором Пашковою на першій зустрічі першокурсників з викладачами факультету після вступу. Вона (теж з покоління батьків, однокурсниця) сказала: «Ми не будемо вас чомусь навчати, ми навчимо вас вчитися». Оце правда, так ось воно і вийшло. Навчили самостійно вчитися. Хоча тоді я ці слова сприйняв скептично, щось таке – ні, давайте нам знання «від цього до цього».

Три роки роботи асистентом були у психологічному сприйнятті, і зараз є, дуже довгими, мабуть, через надмірне аудиторне навантаження. Щодня не менше трьох пар. Час з

вересня 73-го до кінця 76-го року, в грудні чи листопаді прийом був до аспірантури, згадуються як роки десять за своєю тривалістю. Навантаження було страшним. Бували такі дні, що в мене було по 8 пар, уявіть собі: 3 – перша зміна; 3 – друга і 2 – ще вечірня. Ясно, не часто так бувало, але бувало. А в основному там 4-5 пар, при чому, могла бути пара перша, розпочиналась о 8-ій, дві пари до 17-тої години, а потім і восьма, о 22-й. Тоді починалися пари в Наргоспі у вечірників о 22-й. І тому оці вікна – куди? – додому не поїдеш. Поки поїдеш – треба вертатися. Це Левченко (*доцент ОНУ – ред.*) наш їздить: в нього 4 години вікно, і він на Котовського їздить додому. Я не хотів їздити... Хоча не так довго на трамваї до першої станції їхати. Ну, і тому в бібліотеку в оці вікна ходив, і сидів там за журналами та книжками.

Крім того, асистентів посилали, як кажуть, – всі дірки затикати, як яка рознарядка, заходи якісь, міські методологічні семінари, якісь урочисті збори, наради якісь – посилали асистента. А ще були колгоспи, щороку у вересні зі студентами їздили. Навіть у травні в колгоспи викладачів посилали прополювати морковку – хоча в мене стільки було груп, що не могли замінити, тому в травні мене не чіпали.

А крім того, я був ще секретарем державних екзаменаційних комісій. Всі асистенти були в державних комісіях. Щоправда, мене швидко вигнали звідти, тому що там не можна було робити помилок у журналах. А якщо є помилка, то треба ставити гербову печатку. Так скоро мій журнал був весь у гербових печатках, і його викинули, і мене вигнали звідти (*розсміявся – Д. Б.*). І новий журнал, акуратна у діловодстві лаборантка з історії КПРС, кафедри, заповнювала вже за мене. А це не моє.

До речі, ця проблема існує і зараз, до цього часу – завантаження викладача зайвою, непрофільною роботою. Ми копіюємо західну модель вищої освіти, але й досі не прийняли правила, які там є, окрім формальних моментів. По-перше, аудиторне навантаження у них не таке велике. Наш наргоспівський завідувач кафедри Гопченко Петро Григорович був запрошеним професором в Ягелонському університеті декілька років. Він приїжджав, розповідав, що норма там 200-400 годин навантаження професора. Потім, після 2-х років учбової роботи цілий 3-й рік дають на наукову роботи одну, без

аудиторних годин. Тоді можна щось писати насправді. Я знаю, як мої товариші, які працюють у вузах, якою мірою вони задіяні до неучбової та ненаукової роботи – настільки, що їм абсолютно неможливо на написання серйозної великої роботи знайти час.

Не забуваймо, що ще одна функція у вищій освіті завжди була, окрім викладацької та наукової, – була ще й виховна робота. Викладачів посилали на постійні чергування у гуртожитках, обов'язковим було проведення заходів кафедральних чи факультетських у них, бо треба ж комусь виховувати студентів.

Щоправда, я на початку викладацької роботи був ровесником... Філософію читали тоді на четвертому курсі. Михайло Зверяков, ректор, Анатолій Ковальов, теперішній ректор Наргоспу, це – мої перші студенти, і вони мого року народження. І як я міг би відважитися чи наважитися їх вчити якимось нормам, значить, «мораль читати», коли я сам такий самий? Це блюзнірство було б! Я ж не священник: якщо сан прийняв, то ти вже «отець» і ти маєш паству виховувати. Не було життєвого досвіду, щоб повчати. Я через це утримувався від будь-яких повчань своїх студентів. Потім довго був вже трішки старший, тому що були студенти після армії, не набагато молодші, та ще й з армійським досвідом. З декотрими я просто дружив. Можливо, це від батька засвоїв – таке ставлення до тих, кого учиш, і мені вкрай не подобається, коли викладач всі свої проблеми та комплекси починає зривати на студентах чи аспірантах, прокурорським тоном говорить з ними, смикає, перебиває відповідь, задає запитання не за темою квитка і сидить і тішитися, як вони у напрузі шукають відповідь, а він/вона, такі «розумні», свою зверхність відчують і тішаються з цього. Методику вкладання філософії нам читав Нелеп Анатолій Тарасович, чудова людина, то його поради та вказівки щодо етики викладача, зокрема, добре пам'ятаю і непогано було б для тих, хто закінчує аспірантуру і готується до праці викладацької педагогіку та методику викладання у вищій школі включити як обов'язковий навчальний курс у програму підготовки докторів філософії.

— *А асистентом Ви коли стали?*

— Був з 73-го до 76-го року. Правда, не асистентом я був, а викладачем. Ректор Бородатий сказав: «Що це за посада – асистент? Викладач!» І у мене у трудовій книжці написано просто – «викладач». Але це була асистентська робота. За потоками, за лекторами,

доцентами вести семінарські заняття. Хоча на Заході навпаки, до речі, – там професори ведуть семінари, лекції читають асистенти.

Про поєднання викладацької та дослідницької діяльності

— *До речі, про поєднання двох відмінних напрямів. От Ви казали, що хист до написання текстів, ну тобто до наукового напрямку, чи просто дослідницького, він був у Вас вже ще за часів студентства. А який з цих двох напрямків, – викладацька та дослідницька діяльність, яка Вас з них чи обидві – приваблювала? Чи приваблювала якась одна у якийсь період життя? Чи вони взагалі йшли паралельно і Ви вже, як би, обирали між ними? І в науковій сфері – як відбувся перехід від філософської антропології до семіотики?*

— Відповідь на перше питання така: паралельно. Чому? Тому що в мене ж була педагогічна родина. Батько і мати – педагоги, тесть і теща – вчителі, дочка – вчитель, дружина – викладач у технікумі. І це, можливо, вроджене таке. Я, наприклад, наприкінці літа вже не можу – чекаю, коли почнетесь новий рік навчальний. Мені не вистачає цього.

— *Це вже як життя стає таке?*

— Ну, так, так. Ну, і відповідно наукова робота, тому що оці всі регалії, – я до них дуже так ставлюсь, скептично. Ось нещодавно один мій приятель таке високе звання отримав і тулить це звання всюди, де можливо: підписуючись такий-то, такий-то і всі ці регалії. Ну, до речі, Моральний кодекс вчених Національної академії наук прямо говорить про те, щоб не згадувати регалії там, де це не потрібно. Підписи під відгуками, можливо, там це потрібно, а в інших випадках це не скромно, так би мовити, – так цей кодекс говорить.

Але я ж українець, в принципі. А всі українці, як кажуть ті, хто має відношення до армії, завжди хотіли заслужити або лички, або зірки на погони. Якщо ти вже працюєш асистентом, то не можна все життя бути асистентом. Треба якісь якості, зірки на погони здобувати через працю. І це не кар'єризм навіть. Колись ми з Светою обговорювали чи поступати мені в аспірантуру, це ж виходить – я в Києві, вона тут, вона працює, дочка мала ще, їй одній важко буде. Так ось, я сказав Светі своїй, Царство їй Небесне, що (якось про це навіть не думалось, а потім «дійшло»):

«...Так мені ще ж більше грошей будуть платити, ти знаєш?. Оце з кандидатською ступеню». Хоча коли поступив вже, я часто приїжджав додому, дуже дешеві квитки були, половину вартості на аспірантський квиток, це 5.50 рублі – на літак. Я літав просто так: тиждень там, тиждень тут. До речі, мене з наргоспу не відпускали. На заочну вони погоджувались, ну, щоб тягнув, ясно, один асистент – це ж проблема шукати асистента і т. д.

Так що наукова і викладацька роботи – вони пов'язані. Наукова мені цікава своїми проблемами, а не просто щоб написати статтю задля «галочки», тому що вимагають писати.

Ви запитували стосовно переходу від філософської антропології до семіотики, то воно плавно перейшло, тому що засади семіотичного аналізу в мене якраз філософсько-антропологічні – базисні функції трансформуються у соціоантропогенезі, а потім вони стають елементами культури, постають у культурному середовищі як універсалії культури.

Так от, семіотика мене привабила через праці Московсько-Тартуської школи. Вони насправді «рили» як археологи, знаходячи призабуті значення символів. Їхня «Міфи народів світу» – це енциклопедія, де оці приховані такі смисли розкривалися. А розкриття прихованого – це ж «Алетея», «істина». Тому і мені так цікаво було розкрити значення деяких речей, які є неявними, неочевидними. Оцим займалася, до речі, Ольга Фрейденберг, і тому мені теж вона цим цікава, що отакі незвичні значення звичних речей знаходила. У мене навіть стаття під такою назвою є – про Ольгу Фрейденберг. Мені дуже все таке було цікаво – чому головне місто країни називається столиця, і небіжчик також лежить на столі, чому тріумфальна арка має напівкругле склепіння, що значать морди левів на будинках (їх в Одесі сотні), чому молоді стають на рушник, і звідки походить вислів «наставити роги». Тут філософська антропологія – людське та людяне, знаходить вираження через знакову систему культури, тобто, через культурний семіозис, означування. А воно, зрештою, до одного зводиться, до проблеми життя, смерті та безсмертя, і це показано на широкому матеріалі у мене.

Небіжчик на столі – це означало, що він відтепер «цар», як у Давньому Єгипті всі померлі ставали Осирісом, щоб неодмінно воскреснути. Арка така символізує небосхил світу, під котрим

проходить переможець-тріумфатор, котрий переміг смерть, тоді як полонені при цьому знаково вмертвлялись. Левині морди на будинках також значать перехід від смерті до життя, а молоді, переступаючи рушник, переходять річку Стікс або іншу подібну (їх у давніх греків було чотири), і тут у цей момент на підтвердження того, що це річка, ім «переливають» водою дорогу. Молоді повертаються з того світу, де вони отримали від предків санкцію на подовження роду. Рушник означає, що вони повертаються з царства мертвих і знову стають живими, хоча деякий час до них ставляться ще як до померлих – їх не можна торкатись, хіба що через рушник, який перев'язують через плече (як і на похороні – з тим самим апопропейним, захисним значенням), рухаються по хаті вони на підтвердження цього проти сонця, проти годинникової стрілки, як це роблять неживі. Та й фата у молоді та покриті мереживною тканиною обличчя покійника – з цього ж набору смислів.

А без санкції предків народжувати нового члена роду було неприпустимо. А уособленням предків був вождь-жрець, котрий часто мав головний убір з рогами, як втілення тотемної тварини. То він першим у першу шлюбну ніч мав переспати з нареченою. У деяких культурах таких прихильників «насамонійського права» (так у культурології зветься такий звичай), бувало багатенько у черзі до нареченої. Молодий часто у цьому пас задніх. А вождь передавав, зрештою, шапку з мисами молодому, тим самим наділяючи його силою тотемної тварини, так через «наставляння рогів» чоловік отримував права подовжувача роду. Якимось запозиченням з поганства, таким собі відголоском старого цього звичаю є тримання «корон» над головами молодих при вінчанні, як можна припустити. Іноді звір-тотем фігурував у весільному обряді безпосередньо – у курдів на весіллі жінка, котра вийшла заміж перед цим останнім весіллям, фізіологічно відтворювала статевий контакт з конем, щоправда, кінь був мертвим.

Ясно, що не всі святенники погоджуються про таке навіть чути. Але це – культурологічний факт. І якщо ми будемо сепарувати факти за бажанням, то картина культурологічна буде неповною. М. Грушевський зазначав, що через «прюдерію» польових етнографів багато «соромицьких» культурних фактів не були записані і тому були назавжди втрачені для історії культури.

Залишкові постфольклорні елементи таких ритуалів на весіллі у нас простежуються у звичаї усаджувати молодих на шкуру тварини – ведмедя, вівці, а тепер вже на шубу чи просто на подушку. Та й у Давній Греції на овечу шкуру молодих усаджували. Думаю, я відповів на Ваше запитання.

Несправедливість у науці: Берклі та Кант

Взагалі мені завжди хочеться виправляти несправедливість (*розсміявся – Д. Б.*). У чому це полягає? Полягає це в тому, що дуже багато такої зашореності та «ідолів ринку» так званих, коли усталені такі поняття чи погляди домінують і навіть ніхто не робить спроби поставити питання, чому це так і чи так взагалі. Ну, наприклад – той самий Берклі. Спитайте про нього будь-якого викладача філософії вузу, і він скаже вам, який такий-сякий поганий Берклі, він заперечує існування зовнішнього світу, вважає, що існують вони лише у нашому сприйнятті, а не об'єктивно поза нами, і так далі. Якось з одним наргоспівським викладачем ми сиділи, приймали іспит у аспірантів академічних, він був членом комісії. Аспірант, чи аспірантка – не пам'ятаю, – каже: «Берклі говорить, що в існуванні матеріальних речей у нього немає сумніву...» і так далі. Колега, як кажуть, аж підскочив на стільці «Як, він визнавав матеріальні речі?» А в мене був виданий спеціально для роботи, для аспірантів, – тоді важко було знайти першоджерела українською, «Легендарний конспект першоджерел». Я переклав першоджерела українською і надрукував просто як методичний такий посібник. У тому числі і Берклі. Я під столом його, значить, відкриваю, це місце Берклі, де написано, від Берклі: «...в існуванні матеріальних речей поза мною в мене немає ніякого сумніву». Я кажу: «Читай тихенько й мовчи». Так от. Така несправедливість, що Берклі обзивають, значить, «людиною, яка ходить в примарному світі своїх почуттів» – це не так. Він речі поза нами визнавав.

З ним, до речі, певним чином перегукується Кант, у тому сенсі, що світ даний нам через суб'єктивне відчуття, а не сам по собі, – і навіть Маркс, який в першій «Тезі до Фейєрбаха» писав так, що: «недолік усього попереднього матеріалізму, включно з Фейєрбахівським, полягає у тому, що об'єкт береться не суб'єктивно». Берклі світ брав суб'єктивно, і Кант – суб'єктивно,

і Маркс вимагав брати суб'єктивно. Але Маркс вважається матеріалістом, а Берклі – жалюгідним суб'єктивним ідеалістом, Канта ж до обох таборів приписали і оголосили «суперечливим». Що ж за цим? Хіба це справедливо?

Другий несправедливий момент – це «обзивання» у лапках Канта «агностиком». Я до цього давно дійшов, навіть видав вже статті на цей предмет. Його не те, що не правильно зрозуміли. Енгельс й вслід за ним і Ленін, вони просто його оббрехали – тому що він ніколи не говорив, що ми не можемо пізнати світ, нездібні. Як контраргумент проти такого погляду є те, що йому належить така фраза. Ну так, не дослівно, а по смислу. – «Наука ще здивує нас своїми великими відкриттями». Агностик хіба міг таке сказати? Ясно, що ні. Проте не будемо далі у цю проблему заглиблюватись, добре?

Ось, до речі, дуже цікавий момент – це розуміння буття. Його часто ототожнюють з суцим, навіть Гайдеггер часом ототожнює, якщо вірити перекладам. А це абсолютно невірно. Буття – це чисте буттіювання, без жодного домішку «Ніщо». Коли Буття та Ніщо поєднуються, то це буде Суще. Ми перебуваємо у Сущому, у котрому тимчасово домінує Буття. Тому їх, Буття та Суще, і плутають. Але у Сущому є також момент негачії, заперечення, Ніщо, і з часом переважаючи Буття, воно призводить до знищення суцєї речі, і тоді Ніщо домінувати починає. Ось чому ми є і не є кожної миті. За долі секунди ми стаємо вже іншими, ніж були мить тому. І так все у суцшому світі. Все, що є суцим, рано чи пізно зникне. Згадюю репліку Шинкарука: «Все колись закінчується». Ось чому не можна запитувати, чи існує Бог. Існування як раз поєднує Буття та Ніщо. А Богу не притаманна будь яка негативність чи самозапереченість. Можна питати: «Чи Є Бог?»

Є ще один цікавий момент – у взаєминах Буття та Ніщо. Вони взаємно визначають один одного і є «своїм іншим першого», говорячи словами Гегеля. Це приводить до страшно парадоксального твердження: «Якщо Нічого немає, то Все Є». У твердженні «Ніщо немає» передбачається, що воно відсутнє. Але ця відсутність стверджується через заперечення, негачію. Так ось у цій негачії Ніщо... воно як раз і повертається у наявність. У нашій мові – подвійне заперечення, в інших мовах

«Нічого немає» виражається як «Ніщо є» – «There is Nothing» – тобто, «Там Є Ніщо», буквально. А раз є, то це Буття. І тут – якщо Нічого немає, то Все є – виходить. Після іспиту аспіранти мої, прослухавши курс, інколи пишуть листи з подякою за такий курс, так ось один згадав, що коли тему «Буття та Ніщо» розглядали, то це було «інтелектуальне свято». Для мене це втіха.

«Відновлення справедливості» у дисертації

— *Справді, питання важливе. І, з огляду на те, що Ваша життєва позиція виправляти несправедливість, у своїй дисертаційній роботі у Вас був такий випадок, коли Ви показували, що існуюча думка щодо певного явища чи щодо певної людини – є невірною?*

— В докторський – Ви маєте на увазі?

— *Ні, я зараз про кандидатську, оскільки ми якраз зупинилися на хронології...*

— У кандидатській, якщо і було виправлено якусь несправедливість, то стосовно огульної критики марксистською філософією релігії та класичних релігійних текстів. В мене у дисертації була велика, на пів сторінки, цитата одного богословського труда, де говорилось про активність Бога, і дана вона була «на рівних правах» з цитуванням текстів протилежної світоглядної спрямованості, без ідеологічних ярликів та обов'язкової критики, що, до речі, дуже здивувало машиністку, котру «начисто» друкувала текст дисертації. «Вам за таке написане нічого не буде?» – тривожно запитувала вона.

— Коли я закінчив аспірантуру і захистився, і вже працював в Одесі, Шинкарук запропонував видати мою дисертацію від інституту, під грифом Інституту філософії, в академічному видавництві «Наукова думка». Ясно, це викликало там певний спротив, тому що це листаж забирався у когось зі співробітників інституту. Але вона вийшла, і стала моєю чи не найбільш цитованою роботою, оскільки вона була російською мовою і поширювалася по всьому Радянському Союзу. Більшу частину цих своїх книжок я купив у книжковому магазині МДУ, а потім – у Софії. Видавництво видало мені лише п'ять авторських примірників.

Що стосується значення цієї книжки, то вона «закрила» певним чином ту тематику, як думав, яка була поширена тоді.

Активність «вивчалась» у роботах такого типу «Активність жінок Ставропілля під час відновлення повоєнної розрухи», наприклад. Отакі роботи. У моїй цій роботі активність розглядається в таких ключах, світоглядних і пізнавальних – без всякої тої кон'юнктурщини. Але я помилився – подібні роботи продовжують виходити, Нещодавно Б., наприклад, з одного одеського вишу, подібну статтю надрукував про активність, він навіть на мене посилається, но це чисто 70-х рр. робота. І справедливість полягала в тому, що...я знаю? в кандидатській.... Активність як категорію продовжують використовувати в інтуїтивно прийнятому значенні, без розуміння об'єктивного змісту і світоглядної та пізнавальної її функції.

Справедливість у тому смислі, що застосування категоріального інструментарію передбачає його свідоме застосування як знання змісту та обсягу поняття, а у багатьох роботах на цю тему нічого подібного немає. Але це загальна проблема незрілих публікацій. Ось це і було виправлено. Можна сказати. Добре, що хоч деякі з подібних робіт все ж цитують мою дефініцію активності як інтенсифікацію змін або перетворень у часі та експансію їх у просторі. Одначе справа у тім, що, бачите, більше справедливості було виправлено у докторській (*дисертації* – Д. Б.).

Про казку: плагіат Проппа у одеського казкознавця-фольклориста Романа Волкова

— *Давайте тоді про неї.*

— Значить, вона (*тобто, дисертація* – Д. Б.) певним чином присвячена структурі текстів культури, різних, але базовою є монографія «Казка та обряд». Достатньо велика така. І якщо говорять про казку – то всі згадують Володимира Яковича Проппа. І приписують йому такі достоїнності, що він вперше виявив структуру казки, яка складається із трьох десятків елементів, і що важливі не самі персонажі, а їхні функції, ну, і так далі. А потім літерний запис цих функцій відбувається. Я проаналізував попередників (*Проппа* – Д. Б.) – Андрєєва, Нікіфорова, Слеонську, ще дореволюційну. У них Пропп запозичив деякі важливі ідеї, зокрема, ідею про те, що казкова структура визначається функціями персонажів. І головне – Роман Михайлович Волков, одеський філософ, чи фольклорист,

етнограф, він завідував музеєм «Степової України» – був так затертий цим Проппом, що я думав, що він був репресований. Виявляється, ні: він просто переїхав до Чернівців, там викладав, навіть орден Леніна отримав, вищу нагороду – тобто він не був, значить, в утисках. Тим не менш, його заслуга у структурному аналізі казки неоціненна: він видав у 1924 році книжку про казку «російську, українську та білоруську», перший том, – другий так і не вийшов, – де розібрав казки якраз на тих принципах, які потім привласнив собі Пропп. І на цій підставі я показую, що Пропп – епігон, в якомусь сенсі плагіатор. Він навіть... всі не дивуються чомусь тим термінам, які зустрічаються у Проппа. Він навіть термінологію привласнив. Наприклад, «царенко», «ширінка» (велика хустка), «кобиляча голова». Не «кобылья голова» – а «кобиляча», тому що ці терміни вживає Волков Роман Михайлович, не до кінця переклавши український текст. Текст спочатку був українською. От, наприклад, у нього навіть сполучники залишились подекуди українською, не «и», а «та» в російському тексті. Видно, що був текст український. Він (Пропп – Д. Б.) запозичив ці терміни без будь-яких посилань. Через це волківській термін «безвинно гнані» як проппівський тепер по світу гуляє. Більше того, він почав якось так до Волкова проявляти таку зверхність: такий-сякий Волков, він там не піднявся, не розуміє, таке інше. Насправді у нього суть підходу запозичив.

До речі, як і у Ольги Фрейденберг, дуже багато ідей він запозичив. Отака несправедливість. Я навіть англійською видав брошуру про критичний аналіз Проппа. Він полягає в тому, що вся його концепція дуже шкутильгає, так би мовити. Але авторитет його настільки сильний, що це майже не вплинуло на оцінку Проппа. Гарик Левінтон, фольклорист у Ленінграді, учень Проппа, я йому коли це все написав, він мені відповів: «Ну, розумієш, я не можу його отак от оцінювати, тому що це мій вчитель». Я кажу: «Я розумію, так само я не міг би до Шинкарука, наприклад, якщо б хтось знайшов в нього якісь там недоліки, отак от якось так поміняти ставлення. Я тебе розумію». Ну, насправді Пропп просто, ну, такий, з точки зору, моралі наукової – він достатньо непорядний в цьому сенсі, можна так сказати. І якби, ладно, хоча б, ну, візьми – запозич, що тобі заважає? Запозич і зроби посилання – це ж нормально. Ні. Затерти, привласнити і почивати на чужих лаврах.

А Волков вже зовсім про інше писав, як був у Чернівцях. Чи причетний до цього Пропп, важко сказати. Але науковець не може, зробивши такий значний внесок у теорію структури тексту, ось так просто відкинути і забути про це, як на мою думку. Щось у розвиток цієї концепції мало б саме по собі у науковця виникати, і він мав би це оприлюднювати. Кожний розумний дослідник знає справжню ціну своїх розробок, як, до речі, про себе як геніїв твердо знають поети, і вони не помиляються.

Про Сковороду: Три чи чотири світи?

Ну і стосовно Сковороди та несправедливості, яка є... Не те, щоб несправедливість, а неправильне розуміння про три світи. Коли я в Інституті філософії задавав запитання – чухали потилиці філософи і казали: «Так, насправді». А до цього, ніхто не міг дійти. Кажу: «Знаєш, що написано на могилі?» (у Сковороди) – «Знаю». – «Так від якого світу він тікав? Від макросвіту, від мікросвіту чи від Біблії?» «Да-а, дійсно». Був в нього четвертий світ ще: «світ сплюндрованих людей» – його терміном «блядословний» Сковорода визначав. Таке враження, що ніхто не читав про це у самого Сковороди – з публікації в публікацію помилкова думка переходить. Він вчив про дві натури і три світи. Дві натури і три світи, – і все. Ну треба ж якось тексти читати. Узагалі, він вчив навіть про багато світів, дотримувався такого собі «полімондіалізму», знав античні теорії і Бруно погляди про множинність світів, причому на дуже сучасному рівні, якщо «модернізувати», коли зараз говорять про супрасвіти та суперсвіти, він теж «в маленькій крошечці» цілі Всесвіти бачив, а «веревки, мир предержашие» – це взагалі про теорію суперструн. А «страшний жар в маленькій крошечці» – що це, як не про жахливу енергію атома? Він же був ясновидцем – швидко поїхав з Києва перед епідемією, відчувши нюхом та побачивши багато померлих людей, коли цього ще не було, а сталося невдовзі після того, як поїхав – треба було ще у панотців дозволу на це отримати, але умовив, відпустили. І Святий Дух на нього зійшов в монастирі одному, він буквально зазнав преображення.

До речі, один професор з Дрогобицької кафедри філософії, коли сказав на Сковородинівській конференції, що Сковорода вчив

про три світи, я запитав: «Звідки Ви взяли про ці три світи?» Відповідь: «Ну, так кажуть» (*розсміявся – Д. Б.*). «Так кажуть» – хто каже? Не Скворода сказав – а так кажуть про Сквороду. От таке. (*бібліогр. робіт О. Кирилюка на цю тему див. сс. 238-239 – ред.*).

Буває й так, що шукаю відповіді на питання, яке ніхто ще не задавав – але всі про це знають через очевидність та поширеність явища. Ось наприклад, таке питання – чому все, що пов'язане з тілесним низом, викликає у людей сміх? Чому люди кепкують над тим, без чого їхнє існування неможливе, сміються зі свого тіла? Стаття була на цю тему «Чому Христос ніколи не сміявся?»

Або ще декілька виправлених «несправедливостей». Усі твердо знають, що у Новий час предмет філософії помінявся, ним стала теорія пізнання, гносеологія. Разом з ним усі також визнають, більшість, принаймні, що питання життя, смерті та безсмертя є «вічними» проблемами, у філософії, я маю на увазі. Питання: невже пошук того, яким чином ми пізнаємо світ, важливіше за ці «вічні» питання. Ось я у декількох статтях показав, що Бекон, Декарт та Спіноза зовсім не відійшли від цих питань. Бекон затіяв «велике відновлення наук» не заради нього самого, цього відновлення. Розвиток наук він вважав необхідним для того, щоб ми могли лікувати всі хвороби, щоб люди жили довго. У Декарт його «когіто» – це зовсім не про самоочевидну істину, чи не зовсім про неї, бо це теж у нього є. У нього Когіто – це аргумент на користь того, що ми існуємо, тобто, що ми – живі. А Спіноза всі свої викладки «геометричного» плану робив задля того, щоб людина вдосконалювалась, була у житті щасливою та досягла безсмертя у Бозі,

Можна ще про деякі подібні «виправлення» сказати. Знову таки, всім відомо, що Аристотель вчив про чотири причини. Я дивився, в іноземних вишах у квитках з філософії питання так і поставлено: «Аристотель про чотири види причин». Тоді як у нього у тій самій «Метафізиці» прямо говориться і про шість видів (*причин – Д. Б.*). Почитав я ще, пошукав у нього, виявилось дивне, він більш трьох десятків, якщо точно, тридцять шість налічував причин. А всі говорять про чотири і нічого... І про це теж в мене є стаття. Так от несправедливість може й невелика тут, але, по-перше, ми маємо при цьому не достеменно, не повне знання про щось. І не тому, що повна картина важко дається,

а тому що ми самі цю повну картину побачити не хочемо. Так недовго й до визнання Землі плоскою дійти. Вона насправді такою є, але лише у неповній картині. І крім цього сам Аристотель при цьому збіднюється у своїх працях, чи викривляється навіть. Ось це – несправедливість. Взагалі, як і у випадку зі світами Сковороди, слід просто читати оригінальні тексти авторів, там багато чого є, що не відповідає звичним, прийнятним знанням про цього автора, а через його твір, прочитаний уважно, це незвичне відкривається.

— *Прикро, що існує така проблема в науці. Хтось висловився про щось, а посилання не на першоджерело, на жаль.*

— Так-так.

Науковий керівник та «духовні батьки»: Шинкарук, Парнюк та інші

— *Ви, до речі, тут згадали про Шинкарука. У зв'язку з цим, хочу спитати, якраз він був Вашим науковим керівником? Ви просто про нього дуже багато говорили – як про, якщо можна так висловитися, про «батька духовного», наставника.*

— Так. Ще один був в мене «батько» («духовний батько» – Д. Б.), Михайло Олексійович Парнюк, який теж дуже багато зробив для мене. Ну, до речі, я не хотів... вони мене постійно запрошували до себе під час навчання. Я не хотів, щоб якось це знайомство впливало. Парнюк був зав. Кафедрою філософії АН України (з великої літери, це була назва, по суті, невеликого інституту), теперішній ЦГО (теж, вважається за статутом вузом IV-го рівня акредитації, післядипломної освіти), а Шинкарук – був директором Інституту філософії. І ми ж були до того, як поступив, з мамою у них вдома. А під час навчання я не приходив до них спеціально. Ганна Феодосіївна потім сказала: «Сашко хотів закінчити без нас. Самостійно. Щоб ми не впливали». Ну, так воно десь було. Я хотів сказати, що... Вірніше, Ви питаєте, що Шинкарук...

— *Чи він був, окрім цього, ще Вашим науковим керівником? І чи були з ним якісь конфлікти, тертя? Чи була якась інша людина?*

— Був керівником дисертації кандидатської. Тому я сам запропонував, і він погодився на мою пропозицію (про тему дисертації). Потім, після захисту, тоді ще було це можливим, я був

на стажуванні декілька разів по три чи два місяці в Інституті філософії. Під цей час я прийшов до нього з пропозицією, – до докторантури я не поступав, я не був в докторантурі, – з пропозицією якимось намітити тему докторської роботи. Тоді було можливо докторську писати як розширену кандидатську. Потім це заборонили. Він казав: «Пиши далі про “Активність...”, розширюй до 20-ти листів, такого обсягу монографію видай – і працею».

«Категорії граничних підстав»: друга дисертація

А я кажу: «Ні, я хотів би займатися категоріями граничних підстав у структурі текстів». На той час, десь у 1986 чи 1987 році статті на цю тему під час річного стажування в університеті Охридського у 1985-1986 навчальному році у головному філософському часописі Болгарії вже вийшли, потім у матеріалах Літньої Варненської школи. А на симпозіумі у Харкові у 1986 році виступив у секції Лотмана з доповіддю «Світоглядні універсалії та структура текста», якою він зацікавився. Ми добре познайомились, довго переписувались, переважно з його дружиною Зарою Григорівною. То він того, тобто, мене, як першого, кого він у Харкові з колег побачив, то й того весь час тримався. Ми всюди з ним разом ходили.

А у Шинкарука давно була задумка, – він навіть одній аспірантці, Нікіфоровій Людї, мої сокурсниці, – він навіть дав їй тему дисертації про казку. Він вважав, що казка – це такий дуже цікавий матеріал для вивчення світоглядних якихось речей і так далі. Я не даремно про структуру казки монографію написав, бо знав, що він цікавиться казкою як текстом культури, але не встиг її йому дати. У 2003 році вона вийшла, передати не зміг, він (*Володимир Шинкарук – Д. Б.*) помер. В 2003 році – вся родина у цей рік. Жахлива ситуація була.

Так ось, я розказав, що я хочу написати. Він так задумався, як земський доктор, який не зразу каже діагноз, він декілька хвилин мовчав, думав, потім взяв карточку таку бібліографічно-бібліотечну і написав на звороті назву теми. І вона майже такою стала для дисертації. Я навіть в монографії по дисертації вставив оцей факсимільний відбиток цього його програмного, програмної назви роботи.

Тобто, він взагалі... я Вам скажу, що ніякого конфлікту, ніяких ось таких... тертя, ніякого не було.

А ось де були – не тертя, а справжні баталії – це на засіданнях відділу Шинкарука, коли обговорювали розділи планових тем, чи індивідуальні монографії, або статті, щоб рекомендувати до друку – там, якби хтось послухав зі сторони – то повний розгром, все, треба кидати науку і йти керувати домоуправлінням... таке враження було б з тієї наукової дискусії. То я від керівника свого ніяких зауважень не чув, може тому, що він знав, що є такий «фільтр», як відділ, обговорення та рекомендація до захисту чи до друку на відділі, поганеньку роботу там не пропустять, завжди дуже гостра була критика – вона такою має бути, це як «встряска», поштовх ще раз обдумати те, що пропонуєш, що пишеш. В Японії у корпораціях є така посада – ходити по відділах, там, конструкторських, і все критикувати і говорити, що у них нічого не вийде... Так і у відділі... І це не тільки зі мною так – з усіма, кого обговорювали. Так що я пройшов виховання відділом, сувору, можна сказати, школу.

Цей стиль обговорення, не знаю, добре це чи ні, я засвоїв і завжди на захистах як член ради дотримувався принципу, що члену спецради не треба дисертанту розповідати під час виступу на захисті, що такого той великого зробив і чого неймовірного досяг – часто той, хто захищався, з подивом дізнавався про такі свої наукові «подвиги», а слід знайти – ясно, що якщо є, неузгодженості, суперечливості, непослідовність, трюїзми у тексті дисертації. Особливо страждає у цьому плані визначення новизни – багато хто її так визначає, що проти цього, проти визначення, що саме він зробив такого, чого раніше не було, ніхто не буде виступати – настільки прості та загальні пропонуються у «новизні» речі. Ну, конкретно вже не скажу, але щось на кшталт такого: «Показано, що у безхмарну ніч на небі видно зорі». Щось таке. Я не витримав і написав статтю, дав типологію дисертацій за критерієм новизни, називається «Прозово-пішохідні і крилато-поетичні дослідження».

Тому що який же це захист, коли всі згодні – тут або у дисертанта немає проблемної постановки, немає відповідно вирішення наукової проблеми, або він не зміг її чітко сформулювати. Захист – це двобій, турнір, можна сказати, де сходяться лицарі та обмінюються ударами. І це не означає

особистої ворожості, це як боксери, які лупцюють один одного на ринзі, а насправді вони друзі і потім обнімаються – деякі, хто захистився цього не розуміють, і потім все життя на мене ображаються по-тихому. Зрештою, я теж якось відповів своєму гострому критику, Вадиму Петровичу Іванову, видатному філософу Київської школи, був він вірним соратником Шинкарука у розвороті української філософії у бік гуманізму реального, а не фальшивого, комуністичного. Коли бував у Шинкаруків вдома, за вечерею не раз чув про нього захоплені відгуки.

На обговоренні я доповів про визначення активності, спираючись за аналогією на міркування Канта про образ та схему числа «п'ять». Значить, образ цього числа – це п'ять точок, а трансцендентальна схема числа «п'ять» – це правило дії, за яким до одиниці додається ще одна, потім ще – і так до п'яти. Я пропонував образ «активності» розуміти як такі хвили концентричні, що йдуть від центру активних змін, подібно до того, як розходяться від радіоантени радіохвилі. А схема «активності» – це інтенсифікація впливів у часі та експансія у просторі. Іванов дуже сильно почав таку аналогію критикувати, говорячи «Ну, якщо ми такі картинки замість філософії будемо малювати...».

Десь у той же рік, трішки пізніше, у Києві проходив Всесоюзний симпозиум, і я вивісив у коридорі міського товариства «Знання», він там проходив, на Володимирській, стінну газету власну. Там серед іншого був кадр з фільму, де крупним планом був Мастосяні, що лежав на жінці. І начебто для пояснення, що тут таке зображено, «редакція» газети звернулася до Інституту філософії, і отримала відповідь, підготувати яку доручили Вадиму Петровичу. Той дав таку відповідь: «Тут изображена телесно данная проблемная ситуация, чреватая человеческим исходом». Це була цитата з його книги «Человеческая деятельность – познание – искусство», сторінка 51 чи 53. Доволі делікатні, виходить, картинки, малював і сам Іванов – ось такою була моя зворотна критика.

Ну, ясно, це ж захід ЦК, почалися розборки, хто, як, хто дозволив, Шинкарука почали розпитувати, почали шукати, хто, і я, коли дізнався, що шукають, сказав, що це я вивісив ту газету. Шинкарук сказав лише, що треба було якось узгодити, і все. А в інституті та газета розпочала традицію подібних газет, де під

певні картинки підставляли такі ось двозначні тексти працівників. Їх багато вийшло (*стінних газет* – Д. Б.), і вони декілька десятиліть зберігались в інституті, і лише зовсім недавно, як сказала мені давня моя колега по інституту Наталя В'яткіна, прибиральниця їх викинула на смітник. Який жаль! Це ж була історія інститут у карнавальній формі її сприйняття!

Тому я би сказав, що Шинкарук не дуже і займався мною саме тому, що конкретним коригуванням та порадами займався весь колектив, весь відділ. Пам'ятаю, що відділ дуже дорожив своєю репутацією, і «прохідні» чи відверто сервілістсько-комуністичні роботи там не проходили за визначенням. Навіть важко уявити. Обов'язкове цитування партійних документів у вступі було, як сказав колись одеситу Олексію Роджеро, котрий не хотів цього робити, заступник зав. відділом Олександр Яценко, лише прийнятими з необхідності «правилами гри».

А ним, Шинкаруком, не було розбору тексту. Він тільки на полях, – коли я давав йому там главу за главою, – там, де він вважав за потрібне, на полях хвилясту лінію проводив і писав: «Думай, що пишеш». Все. Отакі були вказівки (*сміх*).

— Ну і як, думали?

— Ну думав, значить, думав. Якщо він потім почитав дисертацію, я ще другий розділ не закінчив, як я думав, – і сказав: «Подавай на відділ, на обговорення, і на захист». Кажу: «Другий розділ ще...», – «Не треба, от подавай, як є». А потім вже запропонував видати монографію за цією дисертацією, – значить, «думав». Якщо вже не було зауважень. А навпаки, таке заохочення, як публікація у вигляді монографії, було.

Про критику, використання та посилання на праці

— *А якщо казати про дисертацію, – про одну, про другу, – взагалі, я так розумію, ну, принаймні, у другій вже були якісь новаторські такі ідеї. Їх важко було відстоювати? Як воно взагалі сприймалося? От іншими людьми. Про Проппа Ви сказали, а ось, може, якісь ще були такі ситуації?*

— Та я про що щойно говорив? у першій дисертації був зовсім новий підхід до «активності». А критика... якщо і є, – то часто не по ділу, як кажуть. В основному, от ті, хто займається такими речами, вони сприйняли і підтримали, і оцінили. Але є

інше, є одна робота, яка аналізує концепції Гуревича і Кирилюка. Ну, у назву цієї дисертації, правда, не вставили Кирилюка, а Гуревича вставили. І ця авторка, з Астрахані, здається, розбирає цю мою концепцію. Ну, і абсолютно упереджено. Я до критики відкритий. Один аспірант-металург якось висловив мені зауваження щодо концепції, то воно було слухним і я його прийняв (див. *сс. 259-260 даного видання* – ред.). А така критика є критикою заради того, щоб показати, що дехто кращу концепцію має, і для цього вигадують щось таке погане в іншій концепції, про що той, кого критикують, як кажуть, «ні сном, ні духом». Ось і вона (*авторка-критик* – Д. Б.) приписала мені те, що я не говорив, а потім за такі вигадані недоліки критикувала. Це непристойні прийоми. Так критикував своїх противників Ленін. Одне, що я знаю, – така робота є псевдокритикою.

Є й інші неприйнятні форми посилань на мої праці. Приходить мені на пошту автоматична розсилка, де повідомляється, що у такій-то праці є згадка про мою статтю чи монографію. Відкриваю, і бачу, дійсно, є у списку літератури цієї праці посилання на мене. А у тексті – жодної згадки, нічого. Не знаю, як це можна пояснити... Хіба що тим, що автор чув, що ось є така гарна книжка Кирилюка, треба її у список літератури вставити, і вставляє «для авторитету» своєї праці (*сміється*)...

Ще одне зауваження. Буває, що той чи інший автор оперує прямо категоріями граничних підстав, або кодів. Досліджує якійсь матеріал, історичний, фольклорний чи щось подібне, феномен культури. З'ясовує, наприклад, що у даному явищі наявні деякі приховані смисли. Ну, у дослідженні, скажімо сміху – що він, сміх, має такі сенси, що пов'язані зі смертю, що сміх вбиває. А потім виявляється, що є й протилежні сенси у сміху – він рятує чи відроджує. І все. На цій констатації все закінчується. А насправді це – описовий підхід, дескриптивний. А у науці одного опису мало, слід також те чи інше явище пояснити, краще – концептуально, на підставі концепції чи теорії.

Так от, у даному випадку звернення до моєї концепції вивело б результат дослідження на пояснювальний рівень – чому сміх має такі властивості, ще й амбівалентні. А тому, що через сміх знаходить прояв універсальна базисна формула, її ще називають універсальним шифром культури, чи культурною матрицею. Коли сміх вбиває, то це

є агресивно кодованою мортальністю з додатком інформаційного коду (це вбивство не фізичне, воно певним чином «вербальне»).

Але цим його смисл не обмежується. Таке знищення через сміх має й протилежні смисли – завдяки нищенню чогось чи когось досягається спасіння, порятунок того, кому об'єкт висміювання загрожував. Так само й зі сміхом, що відроджує. Ця його сотеріологічна, рятівна функція досягається через заперечення, нищення. Тобто, протилежні категорії граничних підстав несуть у собі, як би сказав вслід за Гегелем наш викладач, сокурсник батька Валерій Олексійович Босенко, «своє інше першого».

Тобто, мало констатувати факт наявності, просто фіксувати наявність отаких світоглядних сенсів, треба йти далі. А цього часто не роблять. А якщо це робити, все стає на свої місця, і даний аналізований текст чи культурне явище стають концептуально осмисленими, а не простими «картинками» – ось тут ми бачимо семантику цього явища, пов'язану зі смертю, а тут – з життям чи безсмертям. Добре, хай так. А чого така семантика тут наявна? У чому причина такої семантизації речей та явищ? І це вже філософський підхід, як говорив Аристотель, філософія – це пояснення на підставі знаходження причин (не точно, але десь так).

Щодо цитування, то більшість авторів підтримують, запозичують мій метод, розбирають на його підставі літературні твори сучасних українських письменників. Доволі часто вказують, що моя концепція послужила методологічною основою для їхніх досліджень. Одна студентка у курсовій своїй роботі тільки мене й використовувала (*див. це видання, сс. 212-218 – ред.*). Особисто мені як автору, скажу без гордині, приємно, коли мене за мою роботу згадують в одному ряді з найбільш відомими, світового значення філософами, культурологами, семіотиками. Значить, є й такі, хто знає мої роботи добре, оцінює їх за найвищою шкалою. Було б дивно, як би я, як і всі автори, цим не тішився. Уявіть, що я заявляю, що мені байдуже, хто і як мої роботи сприймає, це була б неправда, чи краще сказати, «коккетство» якесь. Адже таке визнання заспокоює мою тривогу, а чи дійдуть до колег мої ідеї, чи не «у стіл» все моє писалось. Такі ж думки щодо своїх робіт буквально на днях висловив у листі до мене відомий філософ Володимир Кузнецов з Інституту філософії, котрий зараз перебуває у Мілані. Бачте, не я один.

Про методик у виявлення універсальї культури у текстах

Єдине, що я хотів би зауважити, що достатньо глибокого використання методик аналізу текстів з точки зору виявлення у них універсальї культури у деяких роботах я не побачив. Так, згадують, буває, часто є просто посилання, про що я щойно говорив, і все. Це ж не серйозно. Якщо ви посилаєтесь – то візьміть мою методик у, розберіть. Методик декілька є, різні методик у.

От зараз я пишу про універсальї культури у наративі Сквородинівському: можна підходити шляхом виявлення категорій граничних підстав – життя, смерть, безсмертя в їхніх точних поняттєвих відповідностях. Це саморепрезентація, можна сказати, категорій граничних підстав. Є також поняття прямої референції, наприклад, якщо говорити про світоглядний аліментарний код, то у Сквороди це буде – хліб, питво, їжа. «Вдячливий Єродій», це його байка, – якраз присвячена вигодовуванню дітей батьками. Причому, цей боцюн Єродій показує, що головним є духовна їжа. Тобто вся ця байка побудована на аліментарному кодї, як домінуючому, у ній їжа у метафоричному сенсі використовується. Хоча є прямї відсилки й на інші коди. Є й непряма референція – можна так аналізувати деякі поняття, які використовує Скворода, наприклад: скеля або море і т. д. І потім виявити той, як він казав, «облак» (чоловічого роду) смислів, який утворювався довкола цього поняття непрямої референції, смислів, що відносяться до категорій граничних підстав і кодів, до універсальї культури. Море, наприклад, як правило, пов'язано зі смертю, загибеллю і так далі. Скеля – це порятунок, спасіння, життя, сила віри і так далі. Хоча у самій скелї і в самому морї цих смислів не видно, їх не можна прямо зафіксувати. Тобто, є різні методик у.

Є методика казкова, за Волковим і Проппом, наприклад. Тільки Проппом переробленим. Тобто, аналіз і Волкова, і Проппа показав, що в основі того, що вони відновили як структурну будову тексту, переважно казки, і у багатьох інших, у таких дослідників, як Кретов, Рафаєва, Кербелїте, Геда Ясон з Ізраїлю, і так далі, що в основі лежать категорії граничних підстав та коди. Всі вони пропонували «знайдені» ними якісь інваріанти у текстах, але всі ці їхні виявлені інваріанти можна звести до оцих чотирьох категорій граничних підстав та чотирьох кодів .

Так ось, всі вони, зрештою, відтворюють цю схему, але не до кінця. Волков, наприклад, що він зробив? Він розбив казки типологічно близькі до казки про мачуху та пасербицю («Морозко», «Попелюшка»), розбив на певні елементи, позначив їх латинськими літерами та пронумерував, а потім, порівнюючи формули, виявив інваріант, спільні для всіх формул члени, і з'ясував, що всі ці казки сходять до такої схеми (у спрощеному варіанті): «Нормальне життя героїв або героїнь – загроза життю – їхнє торжество». І у нього не герої були, а так звані «безвинно гнані», тобто ті, хто потерпають від агресії якоїсь. Іншими словами, йдеться про життя персонажів нормальне, потім їх починають гнобити, відбувається перетворення їх на безвинно гнаних, яким загрожує смертельна небезпека, а потім настає їхнє торжество.

Ну і питання стоїть так: а чому ж безвинно гнані торжествують? А торжествують вони саме тому, що вижили, а їхні гнобителі – ні. Дочка мачухи повернулася мертвою, кісточки привезли, а пасербиця живою з лісу повернулася; в іншій казці чорти мачухину дочку звалтували, і прибігла вона додому перелякана і у дикому стані, а пасербиця, навпаки, уникнула цього, тому що вона поступово замовляла чортам якісь гарні речі у винагороду за те, чого вони домагались, дотягнула так до світанку, півні заспівали, від чортів тільки смола залишилась. А мачухина дочка – відразу всі речі отримала, то їй таке з нею трапилось. У цих «двочлених» казках загибель негативного персонажу підкреслює силу життя, виживання позитивного. Тобто, головне у цих казках – це порятунок, тобто базова формула – «життя – загроза життю – порятунок, спасіння, досягнення вічного життя, нове народження, відродження» у різних поняттєвих формах, котра лежить в основі всіх текстів.

Так от, якщо взяти таку методологію, можна на цій підставі аналізувати тексти культури, тобто виявляти базисну формулу, прояви базисної формули. Так воно і є у багатьох текстах. Така аксіома виведена. Всі закінчені тексти культури ґрунтуються на базовій світоглядній формулі у різних варіантах. Це другий метод.

Третій – новела. Аналіз новели спирається на актантно-дієві схемі, виходячи з Реформатського і з Виготського, які говорили, що основні стосунки між діючими особами новел – це агресія і любовні стосунки. І ось, на підставі аналізу новел «Гептамерону» Маргарити Наваррської та інших текстів (опера

«Аїда», симфонія Бетховена «Княжна» Шевченка, «Гамлет» Шекспіра, детектив, фантастика) ще раз підтверджено згадану «аксіому» про універсальну структуру текстів культури. Нещодавно я перевидав цю книжку 1998 року українською.

Про життєвий вибір: посада у високому кабінеті та свобода

— *Якщо вертатися до того, як Ви рухались в плані відносин з іншими колегами і так далі. А чи були якісь, не знаю, смішні чи несмішні ситуації, коли Ви вже отримали ступінь кандидата чи доктора, і як змінювалося після цього ставлення до Вас Ваших знайомих, колег і т. д., може, заздрість якась була? Чи може якісь були цікаві чи позитивні ситуації з цього приводу?*

— Та ні. Не було такої заздрості. Я ж був один асистент. Всі вже були захищені. Потім там набрали вже інших. А так, що я Вам скажу, що єдине, що я запам'ятав, це коли оця книжка по кандидатській дисертації вийшла, це ж пішло в актив кафедри наргоспівській – я ж тоді працював у Наргоспі. А поздоровив мене з кафедри тієї лише один друг-колега, Аслан Гаджикурбанов.

— Причому, там така цікава історія, якщо хочете, розповім, як я попав знову в Наргосп. Я дуже люблю Одесу, і не хотів ніде в Києві працювати. Тим більше не хотів працювати кабінетним чиновником, нехай і високого рангу. Провести життя як у «клітці»... Я багато разів заставав своїх знайомих, коли відкриваєш двері кабінету їхнього якогось високого, а вони, як зацькована тварина, ходять з кутка у куток, тому що не можна відлучитися: вони всі вісім годин мали відсідати там. Це жах же просто!

— *Жах.*

— Шинкарук вже набрав тоді сили, а до цього він весь час потерпав від ЦК Компартії України, а вже були «проблиски» «перебудови», вже почалися якісь переміни у суспільстві. І можна було тепер якимось чином впливати на посади. Можу одне сказати, що Шинкарук став в цьому плані дуже сильним: він мав вплив на верхівку ЦК Компартії України. Достатньо сказати, що та квартира передостання, з якої їх переселили на Інститутську, а ту дали Голові Ради безпеки та оборони, – це була квартира Щербицького на вулиці Десятинній 10, куди я теж приходив часто до них. Причому, охорона один раз тільки запитала мене «До кого?». Хоча зміни були різні, вахти

різні, вони вже знали, до кого я йду і вже ніколи не питали. Така служба в них.

Так от, що я хотів сказати. Захотілося Шинкаруку убезпечити себе від цих нападок вічних від ЦК Компартії України, особливо відділу суспільних наук. Доходило до того, що навіть стояло питання про закриття Інституту філософії, як ревізійністського: не тим займаєтесь... Тобто, вони хотіли зробити Інститут таким, яким він був до Копніна ще, Острянинський (за *Данила Хомича Острянина* – Д. Б.). Тоді він був псевдонауковим філіалом відділу ЦК Компартії України. Там тільки такі роботи писалися – про партію, про комунізм, отаке було. Ну, Шинкарук же ж зовсім в інший пішов бік, у такий гуманістично-екзистенціальний – а це не віталосся. Які там проблеми людини, яка там віра, надія і любов? – будувати комунізм і все, ніяких запитань. І він захотів поставити на це місце, у керівництво відділом суспільних наук, когось свого, щоб, ну, принаймні, щоб не ставили питання про закриття інституту.

І першим спробував мене туди поставити. Я навіть у великому журналі розподілу аспірантів розписався, що я йду заввідділом ЦК Компартії України. Але, Света моя, Царство їй Небесне, не захотіла перебиратися до Києва. І я сам не хотів. Я не хотів взагалі в цю компартію. Це був 80-й рік, ще все було там по-старому, брежньєвське все. Але на цей розподіл я розписався. Веселий був Василь Іванович, здається, зав. кадрами, Царство Небесне. Добра була людина. Коли стало ясно, що я відмовився, він говорить, що сплюндрував я йому той журнал. Треба було там щось замальовувати. Поїхав я в Одесу. Прийшов до Бородатого, в Наргосп. А він любив людьми так покомандувати. Він говорить: «Приходь на посаду викладача, як був». Я кажу: «Я ж захистився, десь влітку буде диплом». – «Ні, на асистента». Тоді я вирішив піти у Холодильний інститут – там брали на старшого викладача. І він про це дізнався і швиденько дав мені старшого викладача. Зразу. Якби він дізнався, що я... Міг би бути заввідділом суспільних наук ЦК Компартії України. Я з хлопцями, своїми друзями, якимсь міркував, яким би був мій подальший шлях? Депутатство, урядова посада...

Далі на цій посаді були такі свої ж люди, як Василь Кремень, міністр науки та освіти бувший, а зараз президент Академії педнаук. Потім Микола Шульга – теж з інституту філософії, психолог, по

дзвінку якого з ЦК Бородатий відпустив мене з Наргоспу. Потім Сашко Бухалов. Ну от так. Потім, здається, на цьому закінчилося це. Тобто всі інститутські були вже на цій партійній посаді для того, щоб не дати цій організації якимось чином погано впливати на інститут, щось вимагати від нього ідеологічне замість науки.

Я люблю Одесу, її схили, вони для мене – символ свободи. Недаремно ми із Світланою придбали у знаменитого одеського художника Геннадія Малишева, з яким приятелювали, такі картини, та я й сам пробував схили писати (*див. першу та четверту сторінки обкладинки* – ред.). Отже, так я повернувся до Одеси. Я не можу без Одеси, чесно кажучи. Мені краще вийти на наш бережок, пройтися вранці, – чим десь заїхати в цей кабінет на персональній машині і сидіти там пеньком цілий день, цілий тиждень, цілий місяць, цілий рік, ціле десятиліття, і все життя. Це не цікаво.

— *Дійсно. А як так вийшло, що Ви все ж таки вирішили бути тут, в Одесі? У Вас же було достатньо міст для вибору, і Київ зокрема.*

— Я ж кажу, що я не хотів бути на цій чиновницькій посаді. От. І не уявляв собі життя без того, що я коли захочу, можу вийти на море. Свобода головне для мене. І це не значить, що головним є просто вийти на берег моря, коли захочеться, хоча Сковорода вважав, що місце, де живе людина, має вирішальне значення для її комфортного життєвого самопочуття. Свобода – це ще й свобода творчості. Відразу, як це стало можливим, почав читати лекції за авторським робочим планом. І ще – чи не дивно?! *Libro* (книга) і *liberta* (свобода) мають спільне походження від «рости», «люди» (як і в українській «людина» – це та, хто росте, а ще далі – він внутрішньої кори дерева, українською «луб»). Ось тому, мабуть, я при написанні книг відчуваю свободу, коли немає навіть «внутрішнього рецензента», тобто, поширеної у тоталітарних суспільствах самоцензури. Мені, коли видав першу свою «вільну» монографію про міф у 1996 році, це так сподобалось, сподобалось писати книжки без оглядки на ідеологію та інші ненаукові речі, що пишу їх дотепер (*сміється* – Д. Б.). А потім, у 1989 році Парнюк запросив мене, – відкрив в Одесі філію Кафедри, – а потім вона стала філією ЦГО – запросив на посаду завідувача філією. І я перейшов до Академію наук працювати. Шинкарук сказав: «Добре, що ти перейшов знову в Академію наук». Ось пам'ятаю таке. ...

Дипломна робота: мала бути соціологічна, а написав філософську за власною обраною темою

Ви задавали ще запитання про диплом, так? Я скажу: теж сам вибирав. Керував дипломом теж однокурсник батька, Гончаренко Михайло Полікарпович, він нам читав соціологію. А розподіл був такий – за навантаженням викладачів: не то, що ти захотів; в оголошенні біля деканату написали у списку, що мій керівник – Михайло Полікарпович. Ну, добре. Він соціологом був. Треба було й диплом писати з соціології. Але я написав роботу, яка виявилася і не свинкою, і не морською: не соціологія, а чиста діаматівська філософія, про категорії. До речі, Курчиков і Попова Ірина – подружжя, вони були зав. кафедрами – філософії та соціології у нашому політехнічному інституті, – коли я був у них вдома відразу після закінчення університету, шукав роботу, то теж запитали про диплом, я сказав, про що він. А вони питають: «А де ж тут соціологія?» Теж саме сказав Михайло Полікарпович, як прочитав. Дійсно, там справді не було соціології. Я цікавився вже активністю і попри нав'язану соціологічну тематику диплом «самовільно» присвятив цьому, і перша моя стаття була в 76-му році у «Віснику Київського університету», видану суто за допомогою Парнюка, тому що ніхто б простого асистента з Одеси у відомчій збірці статей, – ніхто б не друкував би. Редакція їхня була на Трьохсвятительській, тоді – Героїв, а за часів батьків – Жертв революції, там, де інститут, де зараз і ЦГО. Цей будинок, до речі був гуртожитком філософського факультету, де жили батько і мати. Стаття була про співвідношення категорій «активність» і «взаємодія» – і вона дуже «науково» називалась: «К вопросу о...». Знаєте, колись так часто назви статей писали? «К вопросу о соотношении категорий “взаимодействие” и “активность”». Добре.

Про самосприйняття кандидата та доктора наук: чи відрізняються?

— *Добре. Перейдемо тоді до питання про захисти. Для мене, як тій, хто тільки планує здобути цей важливий ступінь у науці, це просто цікаво. А наскільки існує взагалі різниця у знаннях, у якомусь досвіді – між кандидатом наук і доктором наук? Що такого принципово, яка така принципова відмінність, окрім зарплатні, в цих двох статусах? От що ще?*

— Данієлла, я останній професор Радянського Союзу. Мій атестат видано 26 грудня 1991 року, у день саморозпуску СРСР. Це звання було присвоєне мені за сукупність наукових робіт. І знову – не без участі Парнюка. Коли він був керівником Кафедри, то започаткував видання серії колективних монографій, присвячених різним філософським категоріям. Було видано багато книжок. І він постійно писав мені листи, в яких просто вимагав, щоб я писав до цих монографій свої розділи. Ось так «підганяв» з науковою роботою. І я писав, в основному розділи зі світоглядних та культурних аспектів цих категорій.

А потім він став присилати мені розділи інших авторів, для редагування, і це я робив, і на цю роботу витрачалось багато часу. Можна сказати, нічим іншим не займався у науковому плані – все друкував на друкарській машинці та передруковував. А на машинці друкувати важко – речення мають бути вже чітко сформульовані. Помилитися теж не можна. Така робота була, у постійній напрузі. Це зараз – помилився, чи не сподобалось речення – на комп'ютері легко виправити. Тепер я Парнюку вдячний за таке «навантаження», а тоді був не дуже задоволений через постійну перевтому. Ще ж була робота учбова. Коротко кажучи, писав часто «на пределе сил», постійно втомлений. І з дітьми треба було бути, і на море хотілось.

Декілька разів Парнюк гостював у нас, то сиділи с ним разом за столом, працювали півдня, а я на море хотів – літо все ж таки, а потім важкий навчальний рік. Одного разу я витягнув таки на море Михайла Олексійовича, пішли на «Дельфін». А він купив цеглинку простого хліба, пощипав з краю, та й заснув, як дитина, під тінню дерева на наших схилах. А у морі так і не скупався.

Він був, можна так сказати, дуже аскетичною людиною. Одягався скромно, весь час експериментував з різними екзотичними дієтами, мав свинцеві калоши (для кращого контакту з землею). Він об'їздив весь світ, маючи синій дипломатичний закордонний паспорт, якого якимось перед відльотом у Прагу засунув у книжку, а книжку поставив на полицю, і так і не улетів, а я був звинувачений у всіх гріхах, бо був тоді у нього вдома і мав супроводжувати його у Бориспіль. Особливо він любив музику – не пожалів гроші на куплений за кордоном тоді найкращий програвач, мав дуже багато платівок.

До грошей ставився байдуже – коли я був у Болгарії, він приїхав туди теж, ми разом налагоджували наукові контакти, то він всі гроші, що йому обміняли, віддав мені, коли вже повертався.

А Шинкарук, коли з дружиною Галиною Феодосіївною був в Одесі, то вони взяли путівку в урядовий санаторій Чкалова. На море він ходив точно, чи купався, чи ні, не знаю, мабуть так, але він був завзятим рибалкою, і на пляжі санаторію дуже успішно ловив бичків – коли я на велосипеді рано вранці привозив йому на санаторний пляж (а він вже був на пірсі) з Привозу креветок, то в нього тих бичків було більше, ніж у всіх інших рибалок. Він своїм вмінням рибальським у Голодомор врятував родину свою. Шинкаруки декілька разів гостювали у нас вдома, вірніше, в квартирі тестя, із запрошенням друзів, такі багаті були застілля. Та й в санаторії йому в цьому плані не давали скучати – міське начальство, котрому повідомляли, хто з поважних осіб гостює в Одесі, постійно навідувалось до нього, так би мовити, з візитами ввічливості, пару разів і я був присутній, гуляли добре, раків у електросамоварі варили. Щоправда, обіди у тому санаторії подавали холодними. Мій тесть Броніслав Вікентійович з обома, з Парнюком та Шинкаруком, під час цих візитів дуже подружився.

Так ось, професора я отримав за сукупність робіт, і – як я говорив, за яку працю – то, вважаю, що не даремно, не на «халяву» – багато сил було вкладено. І був професором без докторського ступня до 2010 року, до захисту, з 1991 року, не маючи особливого бажання захищати докторську з успіхом, хоча і Парнюк, і особливо, теперішній директор ЦГО Володимир Антонович Рижко, постійно нагадували про це; Рижко вважав, що я давно вже накопичив достатньо публікацій, монографій, для захисту.

На запитання друзів, котрі теж дивувались, чому я не захищаю докторську, я напівжартівливо відповідав, тому що грошей це вимагає багато, а різниця у зарплаті 10 гривень. Так воно й було. До речі, Інститут філософії з мене взяв десь 8 чи 10 тисяч за все це. Я Поповичу кажу: «Я теж з академічної установи – чого ж з мене гроші брати?» Тим не менше, він не міг на раду давити, і ті взяли з мене гроші (*смiх*). У спеціалізованих радах в Одесі, членом яких я був, ніяких грошей ніколи не отримував.

Була ще одна причина такого «пізнього» захисту докторської – мені хотілось, щоб підстав для цього було

настільки багато, щоб у цьому плані ні у кого не виникало питань чи зауважень. І насправді, так би мовити, напрацьованої «бази» було з надлишком. І ще одна причина – ну була така певна, ну як, вразливість, тому що таких професорів називали, так, з жартом, «яловими»: «яловий професор» – тобто без докторського ступеня. Проте, у цілому, професорське звання без докторського ступеня давала мені майже такий статус, як і зі ступенем, маю на увазі членство у спецрадах, читання лекцій аспірантам, чи інші «рейтингові» речі. І тому, коли я в 2010-му році захистив докторську, воно мало чого поміняло в моєму самосприйнятті.

А якщо говорити про те, чим відрізняється доктор від кандидата, то кандидати, це, як правило, доценти, – від слова «вчити», оце кандидат має вміти добре вчити студентів; а доктор – від слова «знати», доктор має багато знати, і не тільки, як кандидат, у своїй спеціальності. І що погано, що зараз... Це добре, що докторська перестала бути такою недоступною. Я пам'ятаю, як захищалися в Інституті філософії, у моєму відділі, Михайло Булатов, наприклад. Він 10 років ждав рішення ВАКУ – Вищої атестаційної комісії: дисертація та всі документи були там, а йому не відповідали звітти, ні «да», ні «ні». Причина – він написав дисертацію про аналіз Леніним німецької класичної філософії і не послався на московських авторів, які писали теж про це. І вони заблокували його. І воно все зависло... Бувала й така ситуація, коли ще туди листи анонімні надсилали про дисертанта. Вілен Чорноволенко, наприклад, рік не відсилав у ВАК документи після захисту. Яка була тактика? Вслід за документами, самою дисертацією, в ВАК підуть анонімки. Подивляться там, а такої дисертації нема. І забудуть. І він рік чекав, щоб послати дисертацію. Це було дуже важко. І зараз, слава Богу, що ті, хто достойні, вони без цих великих проблем можуть захиститися.

Але це один бік. А інший бік те, що виникло багато бажаних взагалі, ну так би мовити... стати докторам ... просто для регалій захищаються. Ну, кандидатські, ладно, у нас в Одесі всі директори заводів були кандидатами економічних наук. Це для візитівки вони робили. І честь їм за те, що, скільки я не зустрічався з ними, це – Григорій Соломаха (завод сільгоспмашин), Леонід Шемякін («Стальканат»), Володимир Ткаченко («Нептун»), Валерій Небрат («Електронмаш»), хто там

ще? (ми були в одній партії, НДП), так, ще Євдокимов Володя («Краян») – вони жодного разу не згадували, що вони кандидати наук. Вони для візитки оцю регалію мали, щоб там писалось англійською... асистент-професор, щось таке.

А оці самосприйняття... я знаю, як захищалися і тоді деякі ради кар'єри суто. У нас працював такий собі М. Р. Він за базовою освітою не філософ. Потім якось аспірантуру в Інституті філософії закінчив, захистився, проходить трішки часу – він на докторську подає. А в інституті – я ж вже говорив, свої докторську захищали з проблемами отими, і ближче до пенсії. Йому кажуть, Миколо, ми тобі й так поблажку зробили, прийнявши твою кандидатську, яка докторська? Але він таким був пробивним, і таки вийшов на захист і захистився, а щоб йому менше запитань ставили, то він перемотав собі горло з тим, що він, начебто, говорити не може. Він і не приховує, що для нього ці регалії, ці всі лички на погонах – це головне, наукові дослідження, котрі, можливо, зрештою, з набуттям досвіду, стали й непоганими, були засобом для досягнення «вершин». Ну, і такі люди бувають... Хоча це – моя особиста, суб'єктивна думка... думаю, я на неї маю право. Так ось у нього самосприйняття після захисту обох дисертацій точно помінялось – я був такий собі, а тепер – ого-го...! Один знайомий одеський ректор у своєму резюме наводив список своїх регалій, премій, академічних відзначень, то їх у нього так багато, що це починає виглядати як якась надмірність. Статус високий і так є, а хочу ще... Це схоже на якусь самоцілну гонитву...

З приводу набуття досвіду та зміни самосприйняття ось що скажу. Спостерігав, як «ріс» у науковому плані один одеський філософ, завідувач кафедри. Десь у 1970-ті бачив, як Віталій Табачковський (з Інституту філософії) під час його виступу на конференції хапався за голову. Дійсно, був дуже слабенький. Але з роками, і я це спостерігав, бо був з ним в одній спецраді, він досяг блискучого наукового рівня. У таких обставинах перебувають, думаю, усі науковці. Навчання в аспірантурі, якщо тільки ти аспірант серйозний, це криза, це підйом на новий якісний рівень, коли ти формуєшся як дослідник. І з докторським ступенем так само. І ясно, що ти собі даєш звіт у такому своєму зростанні. Перед тим ти без досвіду, без навичок. Олександр Іванович Яценко

з мого відділу заспокоював молодих науковців після подання ними не дуже вдалих статей на відділ на обговорення: «Нічого, всі ми колись вчилися писати, і ти навчишся».

Ось у цьому плані, дійсно, коли переходиш на кандидатський чи докторський рівень кваліфікації, самосприйняття твоє змінюється, у тому сенсі, що той хто захистився, якісно преображається, народжується «нова людина», фахівець. Перший раз у філософів це трапляється, мабуть, я вже говорив, після складання німецької класики, перший якісний стрибок. Долається одна з труднощів філософії для буденного мислення, як говорив про це Гегель, опановується здібність «рухатись у чистих визначеннях думки».

Другий – на п'ятому курсі, коли, як правило, студент вже багато знає, загальна солідність та впевненість така з'являється, він вже відчуває, що може зайти в аудиторію як викладач, є що сказати. Колись однокурсник Леонід Пілявець так це сформулював: «Та хоч закрийте нас в одиночну камеру, ми будемо весь час рефлексувати», маючи на увазі, що внутрішній когнітивний світ знання став домінувати над мисленням про зовнішні речі на основі їхнього відображення. Для роздумів можна перебувати будь-де. А потім ще один «стрибок», після важкої праці (якщо така була) в аспірантурі. Говорю це й про себе, це мене теж стосується, тому що працював в аспірантурі, як кажуть «кров з носу», буквально, колись у бібліотеці академічній прямо на конспект почала капати. На третьому курсі (*аспірантури* – Д. Б.) якось у черговий візит до Шинкарука почув від нього «А ти щось змарнів». Насправді, виснажився. А захист докторської відбувся вже після багатьох років наукової роботи, вже достатньо досвідченим був у науковій роботі, тому самосприйняття моє у цьому випадку не помінялось. Маю на увазі самооцінку до та після захисту докторської.

Творчі задуми на майбутнє

— *Тоді перейдемо, мабуть, до останнього питання. Якщо підвести певний підсумок, взагалі всього пройденого, чим Ви задоволені і що ще, можливо, бажали б зробити?*

— Знаєте, скільки багато? Хотілося б... ну, задоволений тим, що є перспектива, ще багато чого намічено, буду продовжувати

роботу з універсальї культури. Але не тільки. Зараз ось видав книгу з перекладу класичних філософських термінів і деяких понять, в основному – поняття «мить» – від Парменіда до Гайдеггера та сучасного кіно та літератури. Воно як певний «куматоїд», хвиля, коли зміст змінюється, але воно, це поняття, залишається. Цього року, мабуть, щось треба написати до 300-річчя Канта. І це теж не за моєю основною темою. Хотів би взяти, можливо, імператив категоричний, якого у нас знов таки приймають некритично дуже часто. От начебто це такий абсолютний моральний припис, бездоганный. Хоча я знаю, що на Заході існує критика цього імперативу. Я, до речі, на Кантівську конференцію в Інституті філософії послав «провокативну затравку» іронічну, для обговорення, дискусії, але на жаль там дискусій взагалі не було ніяких. І на конференції у нас доповідав про це, – як можна перевернути кантівський імператив, показавши його неуніверсальність. Біблійний варіант: «Стався до людей так, якби ти хотів, щоб люди ставились до тебе», і далі: сказав це хто? – садомазохіст (*сміється*). Людина, далека від загальноприйнятих норм моралі. Ну таке. Поки тут треба це розвивати, як й інші варіанти цього імперативу, котрі можна довести до такої межі, коли вони втрачають свою універсальність і моральну нормативність (*бібліогр. «кантівських» статей О. Кирилюка див. сс. 269, 270 – ред.*).

Потім у мене є ще дуже великі бажання, наприклад, взяти сучасні комп'ютерні ігри, подивитися на них з точки зору їхньої універсально-культурної структури. Взяти, зрештою, цього Гаррі Поттера. Як там ще в цьому в утрированому, чи як сказати, у комерційному варіанті художнього літературного твору реалізуються ці базові функції в їхніх мас-культурних проявах. Фольклор хотів би розглянути, демонологію. Замовляння теж, де прагма і гносис поєднані, де є дія і знання. Замовляння мають універсально-культурну структуру, відмінну від інших текстів, бо ті дію не передбачають, одночасно з вимовленим магічним словом.

Хотів би розглянути ще філософію фотографії. Там теж цікаві є моменти, вже є деякі наробки. Тут не стільки універсалії культури, скільки час розглянути цікаво, фотографія та час. Річ у тім, що реально нема не тільки минулого, котрого *вже* нема, і не тільки майбутнього, якого *ще* нема, немає й теперішнього, тому що навіть

надмалий відтінок часу має початок та кінець, отже, тривалість. По суті, є лише мить, не час, а певна позачасовість, котру неможливо схопити. У К'єркегора це «ойєблікет», у Гайдеггера – «аугенблік», у Парменіда і Платона – «ексфнайсис», у Біблії – «ропе». «На-млі-ока» – це той «куматоїд» про що я щойно говорив.

З цього висновки, що часу як тривалості взагалі немає, можна зробити. Саме у цьому «просвіті буття» поза часом, або у миті-вічності, перебуває наше автентичне «Я». Це коли був опонентом, на захисті однієї дисертації (*Л. Карачевцевої, див. це видання, с. 144 – ред.*), доповів, а потім статтю по цьому написав, і в монографію включив – про це чисте атемпоральне «Я», котре робить «зсув», як тільки набирає визначеності змістовної, вислизає весь час від предметності, отже, від часу. Це у розвиток ідей Левінаса.

Так ось, буває й дещо неймовірне! Фотографія оцей невловимий момент, на-млі-ока, аугенблік – схоплює і фіксує! Неймовірно! Ми можемо побачити застиглу мить візуально, на фото, іншим способом це зробити неможливо ніяк!

Є задум виправити ще одну «несправедливість», стосується Коперника (*стаття на цю тему подано до редакції «Докси» – Д. Б.*). Зазвичай говорять про «коперніканський світоглядний переворот». Енциклопедичні статті про цей переворот повідомляють, що це була «революція», наукова революція, зміна парадигми, кардинальна зміна у науковому мисленні і все таке, і що замість Землі у центр нашої планетної системи було поставлене Сонце. Суть справи розуміли так, начебто завдяки Копернику відбувся перехід від закоснілого обскурантизму «темних століть», Середньовіччя, до «світлих» часів, до Відродження, до Нового часу, котрий почав виходити з того, що слід відмовитись від догм та розробити ефективні методи пізнання. Якоюсь мірою це так і є. Якби... якби ініціатором цього «повороту» до нового мислення не виступала... хто б Ви думали? Католицька церква. Видання книги Коперника, який довго з цим вагався, було санкціоноване Папою Римським. Аргумент такий був: даний устрій світу свідчить про мудрість Божу. Виходить, що Церква ініціювала наукову революцію. Крім цього, і до Коперника як альтернатива геоцентризму геліоцентризм давно існував. І у його часи були такі собі «паліативні» геліоцентричні системи, коли вважали, що частина планет обертається довкола

Землі, частина обертається довкола Сонця. Мабуть, носії подібних поглядів таких мали бути наполовину релігійними обскурантами, наполовину – сучасними вченими (*сміх* – Д. Б.). Це раз. Друге – це те, що у Коперника у центрі стоїть не Сонце, все обертається довкола точки, котра десь поблизу Сонця знаходиться, але не саме Сонце у центрі. А всі вважають, що Сонце, і так думали давно – українські хлопці, котрі їхали вчитися в Ягелонському університеті, де працював Коперник, вчителем якого, до речі, був наш Юрій Котермак з Дрогобича, говорили: «Поїдемо туди, де зупинене Сонце та запущено Землю». Та й Середні віки були не настільки вже темними – всі технічні винаходи, на котрі спиралась промислова машинна революція, були зроблені у ці віки.

Далі, філософію права хотів би розглянути в універсально-культурному ключі: як в різних правових концепціях і в самій практиці правовій універсально-культурні структури працюють. До цього мене спонукає Людмила Запорожцева, аспірантка Інни Голубович, яка якраз використовувала деякі мої ідеї при вивченні правових відносин, структури правової свідомості і так далі. Базисні життєві функції в їх трансформованих формах саме через закони юридичні піддаються забороні та культивуванню, вони регулятивну таку функцію мають, і абсолютно всі похідні форми трансформованих базисних функцій юриспруденція регулює, така, регулятивна функція у неї. Приміром, аліментарна функція – регулюються відносини у сфері праці, розподіл, обмін, гроші, тривалість робочого часу і таке інше. Репродуктивна функція втілюється у закони з охорони материнства та дитинства чи про шлюб, регулюються стосунків батьків та дітей, права жінок. Агресивна функція – тут законодавчо фіксується заборона на насильство, покарання за фізичне та інші види насильства, а також закони про армію чи поліцію – силові структури. Нарешті, інформаційна функція дає юридичні закони про освіту, про культурну спадщину, охорону історичних пам'яток державою, а табування цієї функції – це заборона на поширення аморальної інформації, чи охорона державної таємниці, і багато ще такого. Ось хотілось би систематично все це розібрати по полицкам.

Хотів би написати, як я розумію Дазайн. Це треба... треба багато часу для цього, як колись казав Кримський, що він написав

би по Гайдеггеру велику роботу, але жалко йому двох років. Тобто, він вважав, що треба два роки у нього вживатися, так щоб насправді щось написати значуще. Ну, не знаю про це, чи буду... тим більше, що розумію Дазайн я не так, як всі, хоча у Гайдеггера теж не зовсім однозначне розуміння... І ще більше проблем з перекладом цього терміну – тут-буття, присутність, – все це близько до мого розуміння – як на мене, Дазайн – це відчуття, безпосереднє відчуття життя-бування у фіксованому позачасовому аспекті, у позачасовості, можна сказати, у миті, а потім з цієї точки починає розгортатися «часовість», проект у майбутнє, визначення його тим, що пройшло, та теперішнє, яке Гайдеггер розрізняв як «актуальність» та як «аугенблік». Це, насправді, «буття-при-внутрішньо-світовому-сущому», ось таке внутрішнє відчуття, чи самовідчуття бування, бутійовіння нашого позачасового «Я» у світі. От зупиніться на хвилину і вдивіться, прислухайтесь до свого цього внутрішнього відчуття власного бування. Воно начебто зависає, якщо зосередитись, у позачасовості, а потім «розгортається» векторами у минуле та майбутнє. Щось таке я вже в деяких роботах виклав. І не даремно ж праця (*Гайдеггера* – Д. Б.) називається так – «Буття і час»... Час! Бути – це не у часі. У часі пере-бувають.

У мене на робочому столі ноутбука є папка – «Матеріали до майбутніх монографій», а в ній інші папки – «Фольклор», «Право», «Філософія фотографії», ну, ті напрямки, що я говорив. Отаке все. Потихеньку збираю матеріал, коли надібаю щось таке. І, можливо, колись, колись щось... напишу з цього... Ну, не можливо, а точно! Буду працювати... Іноді теми, які... іноді вони визначаються ще певними зовнішніми обставинами. Сковородою я впритул став займатися лише тому, що 300 років йому, ювілей, так як же ж з такої нагоди шану не віддати? Так само з Кантом. Тобто, найближчі плани визначаються підвищеною увагою до таких постатей... Жвавішає інтерес в ювілейні дати, то й слід теж... залучатись якимось.

А «на підході» найближчому, як кажуть, монографія, що, мабуть, завершить мою Сковородіану, вже трішки осталося, одну главу написати. Назва така – «Універсалії культури у Сковородинівському наративі», тобто, тут береться все, що вийшло з-під його гусячого пера, що він власною рукою писав –

і твори філософські, і байки, і вірши, і листи, і переклади. Я вже говорив про методику виявлення універсально-культурних аспектів понять та образів, це роботи про Сковороду стосувалось – є поняття прямої референції, є непрямої, є поняття, котрі категорії граничних підстав саморе презентують. Тобто, є категорія універсальна, народження, і є поняття народження, це саморе презентация культурної універсалії. А є категорія народження, і є поняття труд, творіння, наприклад, це – пряма референція, відсилка до генетиву. Є й непряма відсилка до універсально-культурного змісту – це такі поняття у Сковороди, як «море», «скеля», «голубка», «Ной», «ковчег». Я вже говорив, вони, ці поняття, універсалії культури неявно містять у собі, з них самих він, цей прихований зміст, не впливає, вони – лише знаки культурних універсалій, і тому у різних культурах можуть різного значення набувати (*вийшла друком у 2025 році* – ред.).

Одночасно працюю над монографією зі сміховій культурі, про Рабле, вірніше, про аналітичну мову опису народної сміхової культури, середньовіччя і Ренесансу, якою цю культуру описував і аналізував Михайло Бахтін. Робоча назва – «Аналітична мова опису народної сміхової культури Середньовіччя і Ренесансу в універсально-культурній оптиці». Зараз на Заході Бахтінський бум, стільки видано і його праць, і про нього. Ця книжка про Рабле у перекладі отримала назву «Рабле та його світ». У Бразилії навіть журнал виходить, кварталник, португальською та англійською, «Бахтініана». Щоправда, є й критика, навіть звинувачення у плагіаті та паразитуванні на ідеях західних філософів, потім неокантіанський вплив у нього сильний відмічають.

Що стосується західної рецепції Бахтіна, то я всі книжки англійські про нього, які зміг, скачав, детально ще не дивився. В основному там ухопились за такі його ключові концепти, як діалог, «со-бутіє», поліфонія, гетероглосія, гротеск, сміхова культура, хронотоп, карнавальна культура, філософія вчинку, автор і герой – ну і таке інше, котрі перевели літературознавство з описового на концептуально-аналітичний рівень. Але є роботи, котрі є компаративістськими, вони порівнюють його з іншими видатними мислителями, або прагнуть показати, що він був ще й соціальним філософом, чи пишуть про сучасний театр у світлі бахтінівських ідей, чи навіть про сучасне кіно. Є біографічні дослідження – «Світ

Бахтіна», «Бахтінські кола», про тих, хто входив у кола його у різні періоди, вітебський, ленінградський, тільки Саранська якось нема, хоча там довго Бахтін працював, він за тривалістю часу там переважно працював, у Мордовії, можна вважати, він мордовський вчений, або, краще сказати, «вигнанець» саранський (*бібліогр. статті див. с. 271* – ред.), йому забороняли працювати у столицях.

В універсально-культурному аспекті він дуже близько підійшов до тих понять, котрих я ввів у свою концепцію, це так звані «ряди» у нього. І універсально-культурну «матрицю» літературних творів він неявно намацував, не тільки у Рабле, а й у тих, які на нього вплинули і тих, на яких він вплинув. Але якось розмито, нечітко, не концептуалізовано він це реалізував. Приміром, базисну світоглядну формулу «ствердження життя, подолання смерті, прагнення до безсмертя» він у різних варіаціях обігравав, типу «смерть, що породжує» і таке подібне, дуже великого значення він надавав культурним аспектам їжі, вважав її культурною домінантою, а це одним словом можна назвати – аліментарність, код серед 4-х інших.

А вже коли це зафіксовано, то матеріал аналізований піддається класифікації легко, особливо якщо враховувати контамінації, змішування цих універсалій. Інакше через сплетіння отих універсально-культурних значень образів, понять чи епізодів виникає хаос у сприйнятті, важко їх виокремити методологічно бездоганно, виникають проблеми класифікації та кваліфікації – до чого їх віднести чи до чого звести, як визначити у цьому плані. Так от, у цьому аспекті, універсально-культурному, Бахтіна ще ніхто не розглядав, наскільки я знаю натепер. А перші підходи до цього – у моїй першій монографії, 1996 року, про міф, там я про «ряди» писав, тепер ось в окремій монографії це розвиваю (*бібліогр. книги див. с. 271* – ред.).

Хочу ще одне сказати. Не дивлячись на всі мої роботи, в яких запропоновані вирішення певних проблем філософських я, як і в юності недосвідчених і у чомусь наївних, буває, замислююсь над тими ж питаннями, що й тоді. Я нічого остаточно істинного про світ так і не дізнався. Тобто, він для мене такий самий таємничий і незбагнений, як і був. Тому й якось тужно іноді. Усі філософські питання залишаються відкритими. Ось ці, кантівські: що я можу знати та робити? на що мені сподіватись?

І зоряне небо. І моральний закон... На відміну від науки, ясно, що у межах її парадигм та видів, у філософії неможливо розробити питання і закрити. Тим вона й цікава. Та мені просто неймовірне щастя випало у житті, що я пішов у філософію. Ось це, це – моє. А ось про життя як таке... Ні, я був дуже щасливий! Але – був... Я кохав так мою Світлану, що бачив небо в алмазах... Але кохання моє виявилось довше за її життя. Діти чудово виховані, надійна опора, але дочка осліпла. І онуків досі немає. Де тут щастя... Скворода говорив, що тканина нашого життя складається із гіркого та солодкого. Так воно і є. І все ж я дуже вдячний Богові.

Підсумок. Завершення розмови

— *Так, ці питання дійсно актуальні. Я Вам дуже вдячна за цікаву розмову, за приділений час! Час, що є однією з найвищих цінностей людства, що дозволяє нам пізнавати світ, здійснюючи для себе та інших все нові та нові відкриття!*

— Справді, це так. І я Вам вдячний та Інні Володимирівні. Вона СПРАВЖНЯ. Неллі Адольфівна Іванова-Георгієвська колись дуже добре написала про справжність. Це про неї теж. Мені просто диким виглядає, як люди можуть чіпляти на себе муляжі високих орденів та не свої погони з великими зірками і стояти такими клоунами на параді. Або, якщо вірити, що Шолохов сам нічого не написав – як можна з такою брехнею все життя прожити, не бути самим собою? Це ж просто фальшиве життя, тому й душа фальшива. І ще. Інна Володимирівна внутрішньо вільна людина. Це нас споріднює... Окрім творчої та академічної несвободи я не приймаю й несвободу політичну. Брав участь у наближенні свободи України, був співголовою Крайового проводу «Руху» в Одесі. Зараз це норма, а тоді за це можна було мінімум роботу втратити. Комуністи чинили «Руху» шалений опір. А на ювілей організації вони, перефарбовані, нагородили себе орденами держави, проти створення якої боролись. Нічого у світі не міняється...

Керівник проекту: Інна Володимирівна Голубович, докт. філос. наук, професор, завідувачка кафедри філософії факультету історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Інтерв'юер: Данієлла Білогрива, магістрант філософського відділення факультету історії та філософії ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОРТРЕТ ДРУГИЙ

**Виступ на спецраді філософського факультету ОНУ.
Лютий 2016**

**EXPERTUS: ПОРТРЕТ ЮВІЛЯРА, НАМАЛЬОВАНИЙ
ЙОГО ОЦІНКАМИ ТВОРЧОСТІ КОЛЕГ
(ОПОНУВАННЯ, ЕКСПЕРТНІ ВИСНОВКИ ТА ОФІЦІЙНІ
ВІДГУКИ О. КИРИЛЮКА НА ДИСЕРТАЦІЇ)**

1987 рік

Леонід Солонько

**Практично-духовна свідомість:
її місце і роль в освоєнні дійсності**

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Діалектичний та історичний матеріалізм». Інститут філософії АН УРСР.

Ознайомлення з авторефератом дисертації Леоніда Анатолійовича Солонька показало, що робота виконана на високому ідейно-теоретичному рівні, що вона продовжує пріоритетні напрямки досліджень Інституту філософії УРСР у галузі соціально-культурних і світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики. ... Якщо дисертант продовжить свої дослідження у напрямку теми цієї роботи, то вони вбачаються рецензентом у наступному: якими є причини того, що базове положення практично-духовної свідомості, котре, здавалось би, повинно було визначати її провідну роль у людському духовному бутті, є, по суті, «тіньовою» свідомістю, котра реалізується лише через систему символічних комплексів, що залишаються для маси тих, хто не входить у контекст символів даного типу, тільки ілюзорною формою «примітивного мислення».

У зв'язку з цим виникає питання про пошук практичних витоків генерованих у практичному духовному освоєнні світу універсальних символів і образів, наявних у різних культурах. Можливо, що знаходження цих витоків дозволить як би об'єктивувати практично-духовне осмислення світу і показати регулятивні можливості такого типу осмислення.

Видається, що виток розбіжності практично-духовної і теоретичної свідомості стали б яснішими, якби розгляд цього почати не з німецької класичної філософії, а хоча б з того періоду, коли «матеріалізм став ворожим людині» (Маркс). Роботи матеріалістів XVII-XVIII століть несуть у собі зародок протиставлення, що виникає, і у більшості випадків духовне тут є афективно-чуттєвим, а розбір пізнавальних здібностей тісно пов'язано з любов'ю, ненавистю, пристрастями тощо.

Далі, якими є виділені з системи практично-духовної області деякі стійкі комплекси, відповідальні за найбільш безпосередні мотиви людської життєдіяльності і що це за мотиви? Як видається, проблема у даному випадку торкнулася питання онтології матричних структур предметного світу культурно-світоглядного символізму. Хотілося би дізнатися, що це за світоглядні мотиви і у чому полягає їхня суть, якими є форми їхньої явленості у практично-духовній та у теоретичній свідомості?

Серед наявних підходів, у рамках яких можна знайти відповіді на ці питання, можна виділити натуралістичний («перинатальні матриці» – структура пологів відображається у структурі світогляду – С. Гроф), інтуїтивістський (імагінативний Абсолют – Е. Голосовкер), історичний (чотири види діяльності, а саме, з продовження роду, із захисту та забезпечення харчуванням і, зрештою, інформаційний обмін – П. Куусі). Було б дуже плідним простежити витоки інваріантів стійких комплексів з погляду діяльності як граничної основи буття людини у світі (В. Звиглянич).

І ще одне. Який зв'язок існує між встановленим у роботі керівника дисертанта ланцюжка «практика – культура – філософія» та проаналізованою у дисертаційній роботі лінією «практика – практично-духовна свідомість – теоретична свідомість»? Здається, робота тільки б виграла якщо, якби за висхідний матеріал дослідження було б взято культурний фон, на який здійснюється проекція людських символічних смислів.

Справа у тім, що людина, що становиться, перш за все вступає у контакт з давнім світом культурно-символічних предметностей, і ігнорувати їх у даному напрямку досліджень не слід. Робота тоді отримала би безпосередній вихід на існуючі проблеми соціального життя країни. Скажімо, якщо взяти такий універсальний мотив людської діяльності, як «генетив», що виражає зв'язок індивіда з предками та з життям нових поколінь, то виявлення «універсально-культурного опредмечування» (*Кримський С. 1980, с. 25*) – категорії «матерії», начала, що породжує, в умовах нашого часу могла б постати як потужний імпульс зростання національної самосвідомості в умовах розвитку демократизації та гласності.

15 грудня 1987 року

1989 рік

Борис Парахонський
Мова культури та генезис знання
(ціннісно-комунікативний аспект)

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю «Діалектичний та історичний матеріалізм». Інститут філософії АН УРСР

Автореферат дисертації Бориса Олександровича Парахонського відрізняється суворою вивіреністю формулювань, змістовністю та своєрідною витонченістю викладу. З його змісту стає видно, що автором проведена велика і результативна робота з вивчення досить слабо розвиненої у нас теми і підсумки цієї роботи говорять, що живий дух високоінтелектуальних цінностей філософської думки, підтримуваний необхідними організаційно-науковими заходами, що розвиваються в Інституті філософії АН УРСР з середини 1960-х років, не можуть затьмарити ніякі догматизовані бюрократичні структури псевдонаукових кон'юнктурщиків, які тривалий час мали реальну можливість істотно впливати на долі життєві і долі наукові великої кількості справді талановитих людей науки. Інтелектуальний прорив, що поступово накопичувався в останнє десятиліття як у політичній, так і у суспільствознавчій області, тепер став набувати реальних обрисів.

Серед робіт, котрі реалізують цей прорив у філософсько-метологічній області, знаходиться й робота здобувача. Її, безумовно, виконано, якщо так можна висловитися, на рівні світових стандартів, а це досягається тільки внаслідок широкомасштабної дії всього комплексу колективного філософського «менталітету», що так дбайливо пестується в організації, де виконано роботу.

Можливо, про це не варто було б спеціально згадувати, якби не були широко відомі приклади протилежного толку, коли навіть в адміністративних

і культурних центрах інтелектуальна думка набувала важковиправний присмак сугубого провінціалізму. Однією з істотних рис справжнього глибокого наукового дослідження є його евристичність. Причому можливості застосування результатів науково-дослідження перебувають у прямій залежності від його проникнення у саму сутність предмета, що розглядається. Чим вище рівень такого проникнення, тим ширше можливості для використання результатів дослідження. У ряді випадків можливий певний «герменевтичний» ефект, коли сам автор і не підозрює про перспективи застосування результатів його праці, що відкриваються.

Тому далі без особливих рутинних перерахувань глав роботи, попутних зауважень про їхні переваги і недоліки хотілося б відразу звернутися до можливого використання наукових результатів роботи Бориса Парахонського. Один з напрямків бачиться у застосуванні положення, що розвивається ним, про те, що у культурі існують деякі стереотипи, функції яких полягають у розмежуванні світу людини та світу реальних об'єктів, і тим самим – у створенні символічного Універсуму як «ідеалу впорядкованого та осмисленого життя» (с. 15).

Видається, що це положення може послужити прекрасною методологічною основою для осмислення місця вітчизняних способів філософствування від Київської Русі до Києва-Могилянської академії, значення філософії Г. Сковороди у світовій філософській думці. Визнання за цим особливим типом пізнання, який розвивався у нас протягом століть, визнання певної рівнозначності його з традиційним об'єктивуючим природничо-науковим пізнанням – ось один з прямих результатів застосування висновків, отриманих у ході дисертаційного дослідження.

Другий напрямок бачиться у застосуванні положення роботи про те, що «людина отримала життєво значиму для себе інформацію і надає їй статус знання відповідно до основних напрямів своєї орієнтації у світі» (с. 8). Те, що діалектика відносин «людина – світ» є саме

такою, автор, як представляється, повинен був підкреслити особливо. ... Насичена, інформаційно значуща орієнтація дає людині той світ предметності, якого вона носить у себе «в голові». Незбагненність багатьох реалій нашого повсякденного життя як у минулому, так і у сьогоденні, загальний моральний і матеріальний стан суспільства багато у чому визначається тим інформаційно наповненими відносинами, які багато в чому спиралися на неправомірне перенесення промислової технології на сферу соціальних стосунків.

У результаті такого перенесення ми отримали той соціальний світ, який зараз існує у нашій країні, коли прагнення досягти якісь глобальні цілі при ігноруванні інтересів власне людини породило жахливе відчуження соціальної структури, котра у наші дні поступово «просідає» під власним тягарем. Інформаційно значуще знання виявилось дуже потужним засобом деформування самої світоорієнтації.

Третім з можливих напрямів розвитку положень рецензованої роботи є поглиблення методологічних основ аналізу новітньої історії нашої країни, зокрема, оцінки перших осіб держави. У цьому великого значення мають матеріали другої глави роботи, де розглядається проблеми семантизації реальності та ціннісно-орієнтаційні форми знання. Сміслові моделювання, надання речам та подіям такого сенсу, котрий їм не притаманний, є тією реальною основою, на якій виникає і продовжує функціонувати міфологізоване знання про заслуги, скажімо, Ворошилова або Сталіна. Насправді це є нонсенсом, якщо врахувати, що Ворошилов як воєначальник у Вітчизняну війну проявив себе лише як згубник тисяч кинутих у стратегічно програшні операції солдат та офіцерів Червоної Армії. Він як полководець не виграв жодної битви. У той же час Ворошилов – це жива легенда, «перший червоний офіцер», постає як уособлення молодого Радянської держави у період її бадьорості і підйому

Який же Ворошилов насправді? Яка справжня сутність таких осіб, як Сталін? Очевидно, спроби

у публіцистичних матеріалах отримати він когось відповіді питання «А що ти робив і що говорив у 1970-му році?» є методологічно неповноцінними і по суті ставлять на місце одного міфу інший. Вся суть проблеми полягає у тому, у рамках якої ціннісної системи опосередкованого типу розглядається дана особа. Строго кажучи, Ворошилов у цій другій, такій, що стала відома громадськості після оприлюднення реальних фактів з життя цього «маршала», системі соціально-комунікативного значення є закодованим у цій системі символів елементом.

Перерахованими вище символічними смислами він володіє лише у межах цієї символізуючої системи. Такі сенси він отримав ззовні, з комунікативно-ціннісної системи, яка панувала у масовій свідомості радянських людей у певний період. Ці його якості як «конструкт» виражають ідеалізовані уявлення, яким в ідеалі має бути «перший червоний офіцер», реальні, фактичні риси якого при цьому вже перестають мати будь-яке значення. Питання полягає тільки в тому, наскільки міцним є сконструйований такою комунікативною системою імідж. А тут є широкий простір для подальшої роботи, котру, як можна сподіватись, буде проводити у майбутньому автор дисертації.

Останній з видимих нами можливих напрямків, де положення роботи могли б отримати розвиток, є дослідження самих інваріантів мови культури. Підходи автора до цього питання багато у чому перетинаються з нашими власними інтересами. Разом з тим тут найбільше виявляється і розбіжність наших точок зору. Головним моментом, на який хотілося б звернути увагу в цьому відношенні – це момент, що стосується проблеми єдності комунікативно-ціннісних систем як у синхронічному, так і в діахронічному планах.

Положення дисертант про те, що «способи включення свідомості людини у реальність для кожної культури різні, і пов'язані вони з формою практичної свідомості у вигляді мов культури» (с. 12) дещо суперечить положенню про те, що «ціннісно-сміслова організація

знання як певна універсальна система порядку реалізується у способах кодування культурних значень. Код визначається як правило утворення значення...» (с. 16).

Якщо коди культури універсальні та інваріантні, то чому ми повинні приймати положення про те, що способи включення свідомості людини у реальність для кожної культури різні. Очевидно, тут слід насамперед визначити, що ми розуміємо під різницею такого роду. Безумовно, семантизація, що задана специфікою мовного комунікативного відношення, може відрізнятися тією мірою, якою відрізняються одна від одної мови культури як системи знакових відносин, пов'язаних певними тотожними значеннями.

Але сам зв'язок, що базується на ідентичності значень, засновано, безсумнівно, на історично єдиному культурному досвіді людства. Завдяки цьому діалог культур є можливим, і у цьому провідну роль відіграє те, що найбільш глибинними культурними інваріантами у всіх культурах є категорії граничних підстав. Тому вони й є культурними універсаліями.

Для ілюстрації нашого твердження можна звернутися до думок дисертанта про мову античної культури як «резервуару» образів і смислових схем наукового мислення (с. 14), де, як відомо, домінує уявлення про виникнення-творіння, про міф творіння як «одного з базисних у культурі» (с. 21). Розвиток такої категорії граничних підстав, як «народження» ми бачимо в «уявленні про створення світу чи держави» (с. 22) і т. д.

Не дивлячись на варіативність змістовних моментів мов культури всі вони, врешті-решт, постають як варіації на одну тему – тему життя у його смислових полярних полюсах «народження», «смерті» та «безсмертя». У подальшій роботі над цією темою ми, безумовно, зможемо використовувати багато конкретних положень праці дисертанта для конкретизації та обґрунтування цього положення, що ще раз підкреслює ваговиту наукову значущість рецензованої дисертації для нових досліджень.

17 жовтня 1989 року

1991 рік

Олександр Єременко

Комунікативні механізми філософського пізнання

Виступ офіційного опонента на захисті дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Діалектика і теорія пізнання». Інститут філософії АН України

Вивчення дисертаційної роботи Олександра Михайловича Єременка привело мене до переконання, що дисертант цілком коректно поставив дослідницькі завдання вдало розгорнув ряд положень, висловлених у нашій філософській літературі, зокрема, про те, що філософія базується на синекдоксі, провів систематизацію найважливіших характеристик діалогу.

Особливо вдалими є ті розділи роботи, де мова йшла про витоки синекдохичності у парадигмах наукового знання різних епох (с. 99-100). Розуміння творчості філософа як творчості, а не простого «видображувального» відтворення дійсності також є вельми цікавим і може бути віднесене до знахідок творчого самовираження самого дисертанта. Взяття до уваги складних соціокультурних детермінант знання також не можна не віднести до переваг роботи, як і розгорнуте і дисертації положення про евристичну функцію філософії.

Коротше кажучи, кожен зацікавлений читач зможе сам переконатися у перевагах роботи, звернувшись до неї, але не у перерахуванні цих переваг полягає завдання опонента, як треба це розуміти. Тому, висловлюючи традиційну формулу «На жаль, дисертація не позбавлена недоліків», звернімося до їхнього розгляду.

Передусім впадає у вічі обов'язкова ще нещодавно «данина» ідеолого-політичному обґрунтуванню тих чи інших результатів наукового дослідження. Зокрема, це знаходить прояв у проведенні прямолінійних паралелей з деякими положеннями історичного матеріалізму (с. 27).

Близькими до самопародії є вислови «багнет революціонера розчленовує суспільство» (с. 133), «глибока

синекодихчність марксизму» (неясно, чи це дорікання, чи похвала), спроба витлумачити соціальну революцію як синекодоху (с. 13). Погано виглядають такі вирази, як «жанрова особливість філософських систем» (с. 53), оскільки таке визначення, як нам видається, можна застосувати до конкретних філософських праць, а не до систем. Важко прийняти й вираз «Ми всі знаходимося на безлюдному острові власного “Я”» (с. 31). Ризикованим був і такий «пасаж»: «За рясним цитуванням у сучасних наукових працях приховується невпевненість і безвідповідальність автора, який прагне сховатися за авторитетну цитату» (с. 79), оскільки сам автор попередню сторінку присвятив суцільному цитуванню, залишивши для себе тільки два рядки. Невдалими є й деякі інші висловлювання – «Дати по руках» і т. п. (с. 124). Але все це – несуттєві стилістичні огріхи, яких можна віднести до бажання автора (за винятком зазначених місць), досить повно реалізованого, уникнути так набридлої всім «казенної» мови філософських робіт недавніх часів у нашій країні. Розглянемо тепер ті недоліки дисертації, котрих опонент вважає найбільш суттєвими.

Дисертаційне дослідження має підпорядковуватися єдиній меті. Однак автор для самого себе не визначив цю мету досить точно. Так, на с. 11 він формулює її наступним чином: «Як основу мети дослідження висувається аналіз світоглядного потенціалу проблеми комунікативних механізмів пізнання».

У той же час на с. 80 сказано, що метою дослідження є з'ясування комунікативних механізмів інтелектуальної творчості. Безумовно, що у змістовному плані можна знайти точки перетину пізнання та інтелектуальної творчості. Але тоді на цей момент важливо було б спеціально вказати.

Суперечливість вбачається мною також і в тому, що, з одного боку, в положенні, яке винесено на захист, сказано, що в основі будь-якої філософської системи лежить явна або прихована синекодох (с. 12), хоча далі визнається, що на той факт що, «не тільки філософське поняття, а й будь-яке наукове поняття має синекодохічну природу, вже неодноразово зверталася увага» (с. 86).

Якщо ж мова йде про філософське знання як систему, то і вона необхідно включає до себе філософські категорії (з синекдохичною, як вважає дисертант, природою) і тому ця система не може не бути синекдохою. Приблизно таку ж ідею про синекдохичність наукових понять висловлював і цитований дисертантом А. Моль (с. 123). Якщо ж новизна положення, котре виносить автором на захист, полягає у твердженні, що синекдохична природа властива філософії як такій, то тут він, на жаль, не є оригінальним. Я поділяю можливе розчарування дисертанта, який зробив «відкриття» вдруге, хоча подібні випадки в історії науки нерідкі. Разом з тим, перш ніж вказати на попередника автора дисертації, хотілося б відразу відмітити спірність подібного твердження.

У нещодавно опублікованій (у 1990-му році) збірці праць російських філософів 1920-х років розміщено статтю П. С. Юшкевича про сутність філософії, де він пише: «В основі філософської спекуляції лежить завжди ... судження, яке ототожнює «Все» з деяким складовим елементом його. Судження це, в якому ціле дорівнює частині, логічно неспроможне. Але саме у цій помилковій рівності і полягає ... вся розумна підстава філософії. ... Уся філософія побудована у відомому сенсі на тропі з теорії словесності, який носить назву синекдохи» (*На переломі*, с. 161). По суті справи, дисертант розвиває цю тезу, заломивши її крізь призму завдань свого дослідження.

Які ж аргументи наводить дисертант і яка його «методологічна озброєність» для обґрунтування цього положення?

Насамперед, звертає на себе увагу область застосунку, так би мовити, предметність реалізації постулату. Цією областю служить реальність, котра позначається термінами «світ» і «Універсум». Недоліком роботи, як мені видається, є те, що автор не розмежовує ці два терміни, про що він, утім, і сам прямо заявляє. Але чи так це насправді?

На жаль, дисертант не включив до поля своїх інтересів те нове, що було сказано про «мир» у Київській школі філософії у 1980-х роках, а обмежився розуміння «світу» (мыру – ст.-слав.) в рамках традиційного підходу до нього як сукупності всього

існуючого і як протилежність війни (с. 136). При цьому дисертант заявив, що він буде вживати поняття «Універсум» та «мир» як тотожні. Між тим очевидно, що використання тих результатів, до яких прийшли дослідники вищезгаданої школи, допомогло б не тільки розвинути (а можливо, й переглянути) вихідну тезу, але й наблизиться до більш адекватного розуміння сутності філософського знання.

Розвиваючи висхідний постулат концептуального осмислення категорії світ («мир»), розпочато спільно з академіком В. І. Шинкаруком, професор В. П. Іванов, розкриваючи сутність уявлень про «мир» у ряді стереотипно виданих параграфів до різних монографій, показав що «мир» – це не емпірична реальність, оскільки у такому випадку світогляд слід було б розділити на природознавчий та суспільнознавчий.

Не можна також вважати «мир» тотожним матерії, оскільки у такому випадку не враховується соціальний зріз дійсності. «Мир» – це далеко не одна тільки матерія, матерія є його субстанціальною основою, субстратною будовою якої виступає предметність. Повсякденне уявлення про «мир», на якому, на жаль, зупинився дисертант, пов'язане з розумінням його як сукупності предметів. Цей поверхневий підхід, продовжує В. П. Іванов, виходить з того, що загальні властивості «миру» можна вивчити на основі вивчення загальних властивостей речей. Таким є шлях природознавства.

Однак ці картини світу, які малює природознавство, не можуть служити основою для вселенської його картини. Будь-які об'єктивні закони є одночасно і законами освоєння світу людиною, через що природні закони втрачають свою значущість на межах олюдненого світу. З цього робляться висновки про загальні характеристики світу, до яких цей дослідник відніс його предметність, доцільність, упорядкованість, монадність та історичність. Світ, за ним – це впорядкована мережа явищ у смисловому контексті (*Науковий світогляд і соціалістична культура, 1988 – сс. 58-88*).

Тепер подивимося, чи працює постулат дисертанта щодо того, що філософія являє собою хибний умовивід від окремого до загального, у термінології дисертанта – до цілого? Як показав В. П. Іванов, основою виділення людини з природи була така

практика, яка не «накладалася» ззовні на природу, а спиралася на акцентовані вузлові точки, що утворюють структуру світопорядку. Опорними вузлами цієї структури виступають категорії, що є інструментом думки до тих пір, поки їм не буде знайдено об'єктивний еквівалент. Що ж виступає таким еквівалентом? Ним є мережа предметно-практичних відносин світопорядку.

Як далі пише В. П. Іванов, суть цієї «філософської премудрості» полягає у наступному. Візьмемо, наприклад, поняття «дерево». Воно не може проявити всіх своїх властивостей до тих пір, поки не буде включено до системи практичних зв'язків. Людина, передаючи досвід дії з деревом, розкриває його загальний закон і категоризує його, говорячи про нього як про дерево як таке, хоча ніде в одиничному досвіді таке дерево не зустрічається. Людина випробовує речі на крайню межу можливостей, і узагальнює цю межу в категорії.

З цього можна зробити висновок, що з деревом як таким людина взагалі ніколи справи не має, як не має вона справи ні з однією окремішністю у буквальному сенсі слова. Частина світу репрезентує собою тотальність смислових мереж, що йдуть від людини як своєрідні радіуси, у навколишній світ. Жодна конкретна річ не може похвалитися своєю категоріальною незалежністю, і «підключаючись» до смислових полів людського світу, речі репрезентують собою тотальні смисли, відомі сукупному соціальному досвіду людства. Будь-яка річ – це чуттєво-надчуттєва реальність.

Таким чином, навіть якщо припустити наявність переносу одиничного досвіду на деякі загальні сфери (що не можна визнати глибоким уявленням), то і в даному випадку перенос цей означав би ніщо інше, як цілком законну процедуру розкриття в окремій формі індивідуального буття того цілого, загального, універсального, без чого це неціле, окреме, втратило би всякий смисл, а вірніше, зовсім би його не отримало. З цього можна зробити висновок про невірність висновків дисертанта стосовно світу, коли він уявляється у вигляді годинника і т. п.

Мова йде не просто про перенесення окремого на ціле, але про своєрідне конструювання та витлумачення світу відповідно до того рівня розвитку практики, до якого дійшла людина (с. 151).

І коли дисертант говорить начебто на докору давньогрецьким філософам, що їхня картина світу будувались на синекдохах «світ є вода», «світ є атоми і порожнеча» (с. 91), то тут мова йде про схоплення в образі води універсальної ознаки світу – плинності, текучості, або дискретності і неперервності в атомарній (до речі, метафізично-спекулятивній, а не емпіричній) системі.

І який аналог окремого роду підшукає дисертант для такої картини світу, де його началом виступають апейрон, «Одне» чи Абсолютний Дух? Очевидно, що смислова мережа явищ зовнішнього світу, згорнута, за словами В. П. Іванова, у матерію мови, ідеальна форма існування об'єктивного світу як світу історичних предметностей не є результатом простого відображення взаємодії людини і зовнішнього світу, коли людині відведено роль нехай активного елемента, але тим не менше такому, який сприймає, відображує.

Утім, є й такі випадки, коли авторська теза знаходить пряме спростування. Той розділ роботи, де йдеться про мовні аспекти комунікативних механізмів мовного пізнання (с. 139) тільки б виграв від залучення до аналізу світоглядних аспектів мовного, у тому числі і ширшого символічного компонента світиставлення. Звернення до деяких сучасних філософських течій, зокрема, фрейдизму, сприяло би, як нам здається, виявленню позитивної ролі синекдохи у психоаналітичній терапії. Розкриття З. Фрейдом зв'язку між специфічними мовними формами дозволило Ж. Лакану стверджувати, що несвідомість структурована як мова.

На його думку, дві основні риторичні форми – метафора і метонімія, можуть бути зіставлені з основними законами сновидінь, коли одне слово замінює ціле. Виразення «тридцять вітрил» замість «тридцять кораблів» – класичний приклад цього синекдохічного розуміння частини замість цілого. Лакан показує, як відзначають французькі автори в одній з книг на цю тему, що цілісний опис функціонування несвідомого може бути здійснено у тих самих термінах, що й опис мови. Психоаналітик вислуховує все – і через окреме (слово) може відновити ціле (несвідомі компоненти, котрі викликають патологію). Один вигук як помилка заміщає цілу словесну декларацію, пише

Ж. Лакан (*Лакан Ж., Брюно П., Сев Л. Психоаналитичната теория в оценката на френски марксистки, 1985, сс. 105-107*).

Чи таким вже помилковим (чи хибним) буде виглядати заміщення цілого (психіки) через частину її (поняття, виражене словом)? Причина самої можливості відновлення істинної причини психопатології шляхом визнання окремого повноважним представляти ціле полягає в тому, що будь-яке слово (це зазначає сам дисертант) є представником цілого (свідомості у широкому сенсі слова).

Інша справа, якими є загальні межі такого «перенесення». Очевидно що без достатнього точного розрізнення «Універсуму» та «світу» тут не обійтися. У роботі С. Кримського та В. Кузнецова (*Світоглядні категорії у сучасному природознавстві, 1983*) розглянуто проблему світу як цілого у фізичному пізнанні. Вони пишуть, що завжди, коли фізики намагалися пізнати світ як ціле, перед ними виникав лише фрагмент дійсності.

У класичному природознавстві під світом розумівся Універсум і він дійсно не міг бути даним емпірично. Фізичні закони вивченого фрагмента дійсності переносилися на весь Універсум, оскільки вважалось, що світ є матеріально єдиним, простір не обмежений і т. д. Тепер же, продовжують ці автори, ситуація змінилася. Відбулася релятивізація як субстанціальних, так і просторово-часових «констант» колишньої механістичної картини світу.

Виявилося, що за необмеженій екстраполяції відомих фізичних законів на Всесвіт загалом виникають парадокси (нескінченні швидкості розбігання галактик тощо). Виникла необхідність визнати певну обмеженість Всесвітів, звідси – розмежування Універсуму та світу. Останній став розумітися як проекція Універсуму.

При цьому була відроджена ідея монадності. Сучасна фізика, завершують свій аналіз ці автори, стала вивчати не фрагмент дійсності (переносючи, додам від себе, його закономірності на Універсум у цілому), а декотру монадоподібну сутність. Таким чином, зі сказаного можна дійти висновку, що навіть у рамках сучасного природознавства немає формули «частина замість цілого», а є ідея «частина як повна

репрезентація цілого». Це – деяка об'єктивна основа для спростування погляду дисертанта.

Можна поставити запитання – чи є якась «суб'єктивна» основа для нашого твердження? Звідки у самій свідомості беруться ідеї тотального Ніщо, «Одного» (Єдиного), Абсолюту і т. д.? Чи є ці поняття результатом відображення способів взаємодії із зовнішнім світом у своєрідному діалозі практики, або вони є результатом чистої суб'єктивної рефлексії? З того, як поставлено питання, ясно, що без з'ясування співвідношення об'єктивного та суб'єктивного у рефлексії, без визначення співвідношень світу та Універсуму не обійтися.

Дисертант, говорячи про діалогічність пізнання, ставить це коло питань таким чином: «Невже сам світ відповідає на питання суб'єкта, що філософствує? Або його співрозмовником є лише інший суб'єкт? Усе людство або якийсь внутрішній співрозмовник, який виникає з глибин «Я»? (с. 4). У пошуках відповідей на ці питання автор роботи пише, що спілкування тотожне комунікації, і його можна визначити як суб'єкт-суб'єктні відносини, але із застереженням, що один із суб'єктів може бути таким лише у видимості.

Спілкування є, на думку дисертанта, інтенціональністю, спрямованою на суб'єкт (с. 16). Не заперечуючи це, додам, що надалі дисертант стверджує, що у науках суб'єкту, що пізнає, ніде не протистоїть «безголоса річ», що суб'єкт-об'єктне виношення опосередковане відношенням суб'єкт-суб'єктним, і голос, прихований в об'єкті, що пізнається, не є відлунням мого голосу, це самостійний голос, котрий несе мені «правду», об'єктивну і нову для мене інформацію, як я зрозумів висловлювання дисертанта (с. 39).

Це дійсно важливе і цікаве питання. Якщо до того ж ще врахувати, що не можна, за словами Е. Касірера, на основі постулату «Pars pro Toto» зводити мову (опису) до раціональності. Поряд з концептуальною мовою існує емоційна мова, поряд з логічною чи науковою мовою існує мова поетичної уяви (*Проблема людини в Західній філософії*, 1988, с. 30). В єдності раціональної та емоційної мов можливе звернення до такого каналу комунікацій, який пов'язаний, як показав Борис Парахонський, з інтерпретацією різних явищ

природи (Б. О. Парахонський. *Мова культури і генезис знання*, 1988, сс. 143-150).

Очевидно, що смислові поля інтерпретатора природних явищ опосередковані складним комплексом культурно-історичних та соціально-діяльних зв'язків людей, однак інтерпретатор необхідним чином є вільним від цих зв'язків в акті творчого синтезу сенсу, і в цьому плані він повинен бути носієм загальних смислів, які як би докладаються до окремих речей. Іншими словами, повинна бути здійснена акція за формулою «Pars pro Toto», і суб'єкт виступає тут носієм загального цілого начала. Чому?

Для відповіді на це питання важливо звернутися до проблеми відмінності Універсуму та світу. Як уже говорилося вище, В. П. Иванов відніс до характеристик світу предметність, доцільність, осмисленість, історичність. Не можна назвати світом щось безпредметне, недоцільне, невпорядковане, позбавлене соціальних параметрів. Саме такі ознаки має, на наш погляд, Універсум. Легше показати, чим він не є, ніж визначити його у позитивному сенсі.

Очевидною є паралель уявлень про Універсум з ідеями світового безособового начала, «Одного», то Хен (τό Έν, the One, das Eins, L'Uno і т. д.). Багатовікова традиція розвитку цієї фундаментальної категорії залишилась, на жаль, поза межами уваги нашої філософської думки. Між тим вже тільки одна етимологічна паралель між Уні-версумом («Одно-спрямованим») і Одним таїть у собі цікаві можливості розкриття суті уявлень про Універсум.

Які соціальні витоки формування уявлень про такі «абсолюти»? Як відомо, зміна людиною зовнішніх об'єктів природного світу призводить до виявлення в окремих речей їхньої загальної сторони. Фіксація загального у свідомості та закріплення цього в мові веде до формування комунікативних міжсуб'єктних зв'язків, що виходять за межі власне біологічно заданих та виправданих відносин.

Два суб'єкти у комунікативному спілкуванні бачать у тому чи іншому предметі більше, ніж хто небудь інший тоді, коли вони вже створили «другий» світ предметностей і можуть оперувати його ідеальним виразом у свідомості за допомогою

мови. Звідси – явний зв'язок платонівських та аристотелівських «ейдосів» з уявленням про деяке ідеальне начало, «Одне».

Надалі в історії філософії спостерігається перехід від традиції онтологічної інтерпретації «Одного» як вихідної точки системи зв'язків між чуттєвим світом і надчуттєвою сутністю через пантеїзм до рефлексивного уявлення про «Одне» як тотальності, котра передує будь-якій змістовній дефініції світу. Ця тотальність виступає як нескінченне. Витоки уявлення про нескінченності можуть бути вбачені у рефлексивній функції мислення та у його об'єктивному аналогу.

Початок розвитку уявлень про об'єктивну рефлексію поклав Кант. Кажучи про поняття причини він, зокрема, стверджував, що через нього ми виходимо за межі емпіричного, оскільки категорія виступає правилом синтезу сприйняття. Він залучив до аналізу причини поняття про повну причину як достатню підставу суджень тотальності. Картина тут така: є тільки дві глобальні опозиторні структури у світі – людина і світ. Людина, будучи тілесною істотою, вплетена у систему речових зв'язків, але як духовна істота вона може діяти вільно. Звідси – можливість для людини порвати з природною причинністю, вийти до Свободи. Перебуваючи в оточенні емпіричних форм заподіяння (причинення), людина має здатність до цілепокладання і в цьому сенсі природна причина втрачає для неї свою загальність. Разом з тим Кант вважає, що природа не суперечить вільній причинності, хоча вільне заподіяння не може бути приписане ні матерії (вона діє «не інтелектуально»), ні Богу (Він діє «іманентно»).

У такому випадку кожен член опозиції роздвоюється у своєму протилежному елементі. Людина поділяється на істоту тілесну та розумну, і світ поділяється на світ явищ і надчуттєвих речей, що досягаються розумом. Відповідно, від кордону безпосереднього контакту людини та світу, образно кажучи, відходять у протилежні сторони надчуттєві сторони опозиції – розум людини та надчуттєві універсальні сторони буття. Спонтанній діяльності розуму відповідали не явлені у чуттєвості форми буття, але у Канта сама ця діяльність розглядалася як щось незбагненне.

Шелінг спробував розвинути думку про співвідношення цих двох начал на основі ідеї еволюції. І він не випадкового звертається для цього до ідеї «Одного». Ця категорія важлива для нього для того, щоб утворити та обґрунтувати поняття заподіяння у рамках уявлень про об'єктивну рефлексію. Бінарні компоненти всередині світу зумовили динаміку сходження від механізму через хімізм і організм до розумної стадії розвитку Світової Душі. Зіткнення протилежностей в об'єктивному світі робить цей світ по-своєму розумним. У ньому, за Шелінгом, діє «сліпа інтелігенція». Природа тому є доцільною, хоча її сліпий механізм – недоцільний.

Звідси отримуємо висновок, що рефлексія як замкнутість на себе в самому об'єкті веде, як нам бачиться, до нескінченного взаємного відображення його внутрішніх сторін. Речі, які стикаються у взаємодії, не відразу виявляють всі свої загальні моменти, свої «потенції», що вони їх ідеально містять у собі. Аналогічним чином у процесі рефлексії (саморефлексії) людина може «породжувати» «із себе» загальні цілісні структури та смисли. Із зіткнення та динамічного взаємозбагачення змістовних структур свідомості людини, що стала, виростає категоріально синтезований універсальний смисл, який збігається з окремішностями предметного світу з причини ізоморфності об'єктивної та суб'єктивної рефлексії.

Таким чином, перед нами – два компоненти реальності, кожен з яких несе у собі взаємовиключні та взаємозалежні компоненти. Гегель надав ідеї такої «комунікації» систематичний вигляд у принципі тотожності діалектики, логіки і теорії пізнання, хоча і обмежив їхній зміст історичними сторонами розуму, досягнутими на той період. У той же час він ув'язав об'єктивність і суб'єктивність таким чином, що природа постала як розум, що застиг та почав просинатися, а розум, наші думки постали у вигляді одного з проявів об'єктивності як такої.

Яким є позитивний зміст такого підходу? Ламаючи безпосередньо чуттєву оболонку речей, людина добирається до універсально загальних сторін дійсності. Відображення цих рис у мисленні, що пізнає, та закріплення їх у знакових системах призводить до формування стійких продуктивних компонентів свідомості, яка породжує їх у процесі

взаємодії його внутрішніх структур об'єктивно існуючі перетворені форми, яким немає прямого аналогу в емпіричній дійсності, але які, тим не менш, не є, як це стверджує дисертант, хибними умовиводами за формулою «частина замість цілого».

З цього виникає здатність людини творити щось принципово нове. У цьому досить глибока та вірна позиція дисертанта про евристичність філософії отримує своє обґрунтування. Будь-яка категоріальна форма, в тому числі і така, як матерія (про яку мова йде на с. 88) не є частиною світу. Вона, маючи здатність включати до себе навіть неявні, неекспліковані смисли несе у собі всі потенції об'єкта, що виражається, служить виразником його властивостей, котрі виявляються вже не в об'єктивній поступальній взаємодії сторін самої дійсності, а у процесі того, що називається творчим самовираженням суб'єкта. Але якщо те чи інше поняття несе в собі потенції висловлюваного ним об'єкта, і при зверненні до цього поняття ми можемо сказати про об'єкти щось нове, не вступаючи з ним у безпосередній конкретно-одиночний емпіричний контакт, то з Універсумом справа дещо інша.

Універсум, на мою думку, є втіленням всіх потенції світу в їх схованому та явному, відомому та і невідомому вигляді; деякі таємниці Універсуму, можливо, ніколи протягом існування людства так і не буде виявлено. Просте перерахування ознак Універсуму з цієї причини виявляється марним заняттям, оскільки Універсум втілює повноту та безмежність не тільки того, що існує, але й того, що є поки що лише в голові фантаста або мрійника. Це ріднить його з «Одним», початковим кінцем і нескінченним началом. Не дивно, що ідея «Одного» виникла саме тоді, коли розум усвідомив себе в рефлексії, у нескінченній відбивній взаємодії компонентів, що входять до нього. Об'єктивний ідеалізм має той позитивний зміст, що він відбив такий важливий етап розвитку самосвідомості людини, коли була виявлена ізоморфність думки та об'єктивності в їхній рефлексивній тотожності.

Універсум виступає як гранично узагальнений вираз не обмежених ні в якій системі зв'язків (комунікацій) нескінченних потенцій сущого. Конкретні форми світоустрою, які відображаються у свідомості або змінюється людиною на базі її

предметної діяльності даються через кінцеві форми світу. Однак скінчене, рефлексуючись в універсальність мислення і буття, породжує те, що в роботі О. Єременка називається «цілим». Людина начебто дозволяє Універсуму виявити свої потенції. Це можливо тому, що нескінченна рефлексія речей, що зіштовхуються в об'єктивності та свідомості, відповідає декотрим універсальним стандартам.

Світове «Одне», Універсум, конкретизується у речовинно-предметну множину, і нескінченність цілого набуває тут рис приземленості й тлінності. З усіх потенцій Універсуму людина «витагує» і предметно втілює у системі соціально значущих смислових полів те, що вже відповідає не тільки утилітарним вимогам, а й законам порядку і краси. При цьому опредмечена частина Універсуму набуває рис фрагментарності, завершеності, оскільки він перетворюється на світ.

Однак цей світ не є фрагментом, властивості якого можуть допомогти зрозуміти сутність самого Універсуму. Конкретний втілений світ як система сенсів, понять тощо є універсальним, оскільки він представляє окреме, одиничне втілення Універсуму, і водночас – унікальним, тому що цілком можливо, що ніде більше дана система потенцій Універсуму, що вийшли на зовнішність, не буде реалізована.

І світ людини – це не тільки «експлікація» смислів з нескінченних потенцій Універсуму, світ ще й аплікується (або «проекується»), кажучи словами Б. Кримського та В. Кузнецова) на Універсум. Крах віджилого світу тому ніколи не є крахом Універсуму, його бездонність виявляється завжди багатішою за горизонт суб'єктивної рефлексії, але й можливості нових світів для людини теж нічим не обмежені – справа лише у практиці та відповідної до неї рефлексії свідомості.

Суспільна свідомість, у тому числі і філософія, є тому не хибною формулою, що робить умовиводи від окремого до загального, а перетвореною формою суспільної свідомості. У ній функціонує як об'єктивно значущі і такі, що самостійно розвиваються, мисленнєві форми, котрі відповідають історичному етапу практики та своїм ідеальним функціональним аналогам. Філософська категорія, у тому числі і «матерія» – це синтез і репродукція історичних смислів, відповідних даному

етапу розвитку практики, завдяки якій з Універсуму виділявся саме зазначений його зріз.

Завершуючи обґрунтування своїх зауважень, опонент хотів би ще звернути увагу на те, що для кращого розв'язання задач дисертації було б абсолютно необхідним спеціально розглянути співвідношення категорій частини та цілого (сс. 3, 7, 18, 91, 97, 108 і т. д.). Виграла б робота і від того, якби до цього аналізу підключився б розгляд ролі аналогії у синекдохічному пізнанні. Цього у роботі, на жаль немає, а було б цікаво зіставити іншу, не менш категоричну точку зору (А. І. Уйюмов), що в принципі будь-яке знання розвивається на базі аналогії. Без цього інструментарію дослідження значно збіднішало.

Щодо аргументів дисертанта при його посиленнях на думку Б. Рассела, висловлену у передмові до «Логіко-філософського трактату» Л. Вітгенштейна про те, що якби ми вибралися з цього світу, то він перестав би бути для нас цілим світом, слід сказати наступне. Вітгенштейн у цій своїй роботі вирішував задачу насамперед соціального світоглядного плану, пов'язану з визначенням сенсу життя людини та її безсмертям.

Про це переконливо говорили деякі зарубіжні дослідники (Я. Хубик), про це говорять і фрагменти 6.4311, 6.4312,7. Особливо яскраво про це свідчить фрагменті 6.45: «Споглядання світу з точки зору вічності є споглядання світу як обмеженого цілого», і далі: «Відчуття світу як обмеженого цілого є містичне». Останній, сьомий фрагмент «Про що неможливо говорити, про це слід мовчати» відноситься, на мій погляд, саме до неможливості висловитися по відношенню до Універсуму в тому його вигляді, в якому він ще даний як неявлене в олюдненому світі. Саме цим можна пояснити і містицизм такого підходу («Одне», Абсолют), коли Універсум отримує лише негативні визначення.

Що ж до принципу та проблеми, пов'язаних з певними визначення можливостей того як частина світу може щось думати про цей світ, то тут, як уявляється, формулювання проблеми виникає саме через ототожнення світу і Універсуму. І тут цілком актуальними виглядають доводи М. Шелера, котрий показав, що для того, щоб зайняти своє місце у світі, людина, пристосовуючи світ до себе, повинна поставити себе «поза і по той бік світу», стати ексцентричним світові (*Шелер М. Становище людини в*

космосі, 1988, с. 96). Саме на цих аспектах хотілося б визначити коло питань для дискусії з дисертантом та спільного з ним пошуку істини, тим більше, що у його роботі є чимало нових оригінальних думок, цікавих положень, є бачення напрямків розвитку теми дослідження (с. 116).

12 грудня 1991 року

2002 рік

Олена Колесник

Міфопоетичне відтворення архетипу

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Естетика». Київський національний університеті ім. Тараса Шевченка.

Тема дисертації Олени Сергіївни Колесник. відповідає традиційній орієнтації гуманітарного знання на пошук певних інваріантів культурних текстів. Відсутність остаточної загальноновизнаної відповіді на питання про те, що саме виступає у ролі цього інваріанту в естетичній, мистецтвознавчій, філософській, світоглядній. історіософській, літературознавчій думці, робить роботу О. С. Колесник, з огляду на її компаративну спрямованість, не тільки актуальною, але й евристичною. У цій своїй якості вона дає можливість отримати нове знання про «приховану в глибині людської суб'єктивності продуктивну здатність уяви», як сказав би Е. Кант, котра, за його думкою, сходить до недостатньо ясних «механізмів» дії апріорних складових нашої свідомості. Дисертантка теж звертається до певних апріорних форм нашої за/свідомості, визначаючи одну з них, архетип, як «найзагальнішу схему уявлень» (с. 9).

Слід сказати, що наполегливе, майже нав'язливе намацування деякої універсальної схеми у багатьох випадках не виходить за границю обмеженого предметного матеріалу, коли ця схема просто прив'язується до певного сюжетного стереотипу, символу або образу, на кшталт «змії, що ковтає свій хвіст» чи «героя з тисячею обличь» тощо, які згодом стають деяким

шаблоном для ідентифікації інших інваріантних структур (наприклад, у всіх текстах, де була наявна схема «життя – смерть – відродження» бачили втілення символу змії, що вічно оновлюється). Здобувачка щасливо уникнула цієї поширеної помилки, зосередивши свою увагу переважно на широкому методологічному контексті відтворення архетипу як засвідомого чинника структурування свідомості, конкретніше, міфологічної свідомості, чому сприяло розширене тлумачення архетипу, який не зводиться нею лише до тих його визначень, які мають місце в аналітичній психології.

Водночас, як це часто буває, переваги можуть стати недоліками. О. С. Колесник вивчає механізм міфопоетичного відтворення архетипу, котрий розуміється як деяка «загальна схема», однак з автореферату не зрозуміло, у чому саме ця «схема» полягає. Проте архетип не був би архетипом, якби він не пробивався крізь предметний матеріал навіть за відсутності у дослідника бажання його прямої експлікації. Як відомо, універсально-культурна семантизація речей визначається не їхніми об'єктивними властивостями, а тією сукупністю смислів, які надаються цим речам людиною.

У цьому плані кожний фрагмент дійсності, як і світ у цілому, постає як проектування на них людиновимірних смислів, що відтворюються у відповідних текстах, у нашому випадку – міфопоетичних. Однакові за своєю «нейтральною», позасвітоглядною суттю події, відтворені у цих текстах, тільки тоді набувають культурних значень, коли на них «накладається» універсально-культурна поняттєво-сміслова «сітка».

Витоки даних смислів сходять до глибин несвідомості, інстинктивних та інтуїтивних складових суб'єктивності, хоча за великим рахунком вони не можуть бути до них однозначно редукованими. Повсякденна свідомість сприймає глибинні потяги як такі, що дані «апріорі», не ставлячи питання про їхнє походження, трансформації та можливе заперечення. Переважна більшість людей своє рішення одружуватися чи не одружуватися розглядає як акт власної свобідної волі, але окрім цього існують об'єктивні демографічні закономірності, що відбивають динаміку зростання або зменшення кількості шлюбів.

Надання подіям та речам смислів теж може виглядати як акт суб'єктивного сенсотворення, але і тут діють певні об'єктивні чинники, котрі окреслюють коло даних смислів, які у своєму обертанні зосереджуються довкола універсально-культурного смислового ядра. Яюсь при нашій теплій зустрічі в Одесі Мирослав Попович захоплено розповідав, яким бачить світ його маленька онучка Белла у світлі казок, що він їх їй на сон розповідав.

Це світосприйняття було щасливо-безхмарним і зворушливим. Я ж зробив припущення, що, вочевидь, серед усього іншого в уяві дівчатка має бути щось лякливе. І дійсно, пан Мирослав відразу пригадав, що Белла інколи вимагала від нього подовжувати казку після того, як нею до її складу вводилася «штучна кризова ситуація», що починалася зі слів: «І тут плийшла стлашная саламандла», якої, до речі, вона ніколи не бачила і очевидних підстав боятися її не було.

Вказана проблема має безпосереднє відношення до питання про функції архетипу у відтворенні предметного змісту міфопоетичних текстів, як, втім, і будь-яких інших текстів, які зводяться, якщо пригадати аналіз К. Г. Юнгом снів маленької дівчинки, до загальної схеми «породження – деструкція – відродження». Вочевидь, дисертація тільки виграла б, якби при розгляді міфопоетичного відтворення архетипу дана схема була врахована. Проте це аж ніяк не впливає на реальні здобутки дисертантки, яка рухалась у певних напрямках і тому була змушена звужувати свій дослідницький простір.

Ознайомлення з авторефератом О. С. Колесник переконало мене, що її дисертаційна робота є закінченим науковим дослідженням, де запропоновані свої вирішення існуючої проблеми, в процесі реалізації яких були намічені нові напрямки наукових пошуків, пов'язані, зокрема, із створенням нео-міфологічної системи у сучасному мистецтві. Високий професійний рівень дисертація свідчить, що О. С. Колесник заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філософських наук за вказаною спеціальністю.

3 грудня 2002 року

2005 рік

Олена Білянська
Бердяєвська концепція подолання відчуження
людини та суспільства

Експертна оцінка члена спеціалізованої ради філософського факультету Одеського університету дисертації аспірантки кафедри культурології ОНУ

Ознайомлення з роботою показало, що аспірантка Олена Юрїївна Білянська провела велику та кропітку роботу. До сфери її уваги увійшли майже всі теоретичні праці М. Бердяєва та величезна кількість робіт з сучасного «бердяєвознавства». Проте дана перевага іноді призводить до протилежних результатів, коли нескінченні посилання на джерела починають виглядати як певна перевантаженість ними тексту. Окрім власне робіт М. Бердяєва авторка використала ідеї та думки тих мислителів, які утворювали концептуальне та історичне тло його творчості. Однак у деяких випадках цей контекст, взаємодія та взаємні впливи не артикульовані достатньо чітко, через що іноді посилання на думки того чи іншого мислителя (Сартра, наприклад), не виглядають як такі, опертя на які сприяє кращому виконанню поставлених дослідницьких задач.

Ясна річ, що все в одній дисертаційній роботі охопити неможливо, однак іноді видається, що замість тієї чи іншої «рядової» праці авторці краще було б спертися на корифеїв вітчизняної філософської думки, які присвятили себе вирішенню проблеми людини як раз у гуманістичному, «гомоінтентному» ключі. Передусім це академік В. І. Шинкарук та вся його Київська школа філософії з її акцентом на проблемі людини. Вже тепер в Інституті філософії видається «Філософсько-антропологічні студії» (2000-2005), де проблема людини вирішується без обов'язкових коліс ідеологічних «довісок», але не зневажається й атеїстичний варіант її розв'язання.

У назві дисертації слово «відчуження» є чи найбільш важливим, проте у роботі немає більш-менш детального розгляду проблеми відчуження як такої, як вона ставилась в німецькій класиці та в марксизмі. Особливо дивує ігнорування прекрасної

статті в «Філософській енциклопедії» на цю тему, яка є не тільки енциклопедичною, але й такою, що не застаріла і до наших часів. Адже без цього контексту важко зрозуміти, в чому полягала оригінальність М. Бердяєва як філософа, що запропонував свій варіант вирішення проблеми відчуження.

До речі, виникають запитання і щодо назви роботи. У такому її вигляді – «Бердяєвська концепція подолання відчуження людини та суспільства», залишається неясно, чи існує зв'язка між словами «людина» та «суспільство». Або мова йде про подолання відчуження людини від суспільства (держави, комунікацій, техніки, різних інституцій), або і людина, і суспільство разом, обоє, потерпають від відчуження, тільки людина – як особистість, а суспільство в своїх інституціях – як певна спільнота чи групи спільнот, і тому може існувати певний клас, що відчужений, або група митців, відчуженою по відношенню до котрих постає їхня власна творчість тощо. Усе це видно з назви розд. 3.3, де йдеться вже про шляхи подолання людиною відчуження у соціумі.

Якщо вже мова пішла про назву роботи, то звертаю увагу на не досить продумані назви підрозділів. Наприклад, розд. 1.1 «Подолання людиною об'єктивації в філософії М. Бердяєва» можна зрозуміти так, що саме через його теоретичну систему, у разі прийняття його теоретичних викладок «до виконання», тобто, практичного її застосування, людина й стане в змозі подолати «об'єктивацію». Далі, два наступних розділи про «титульну» тему дисертації взагалі не згадують. Ясно, що і персоналізм, і концепція творчості у цього мислителя мають відношення до його ідеї подолання відчуження, і про це у тексті в цілому сказано, але з назв розділів того не видно.

Головна ж, як на мене, проблема доведення роботи до такого рівня, з якою можна виходити на захист, це проблема визначення її фахової належності. Здається, що в цілому йдеться про історико-філософську роботу. Проте авторка зуміла розгорнути всю свою дослідницьку стратегію так, що вона ставить за мету лише «на матеріалі філософської спадщини М. Бердяєва дослідити основні принципи осягнення людиною світу» і далі за текстом (с. 13). Але в такому випадку постає питання, наскільки актуальною є ця спадщина не для філософів-

професіоналів, а для суспільства в цілому. Наскільки реальним є той варіант використання цієї спадщини, якщо вона стане «керівництвом до дії» окремих соціальних груп чи цілого суспільства за сучасних умов? Чи принаймні, чи є можливою така актуалізація цієї спадщини, коли вона матиме реальних вплив на прийняття рішень або розв'язання теоретичних та прагматичних питань сучасності? Можливо, тут за матеріал для порівняння могли б слугувати праці Фукуями або Тоффлера, тим більше, що, скажімо, сам Бердяєв говорив про «кінець історії» та про відмінні цивілізаційні (культурні) ознаки суспільства, які визначають відмінні напрямки вирішення однакових проблем, що з ними зустрічається людство.

Всі ці зауваження спрямовані на те, щоб дисертантка краще продумала, як вона буде захищати власні положення, і що саме та від чого саме вона їх буде захищати – можливо. У цілому робота аспірантки О. Ю. Білянської на тему «Бердяєвська концепція подолання відчуження людини та суспільства» показує, що вона досягла достатньо високого рівня у своєму розвитку як фаховий філософ, закріпленням та оформленням чого і буде присвоєння їй ступеня кандидата філософських наук, якого вона, без сумніву, заслужила. За умов деяких переробок та доповнень дисертацію можна рекомендувати до захисту.

7 грудня 2005 року

2006 рік

Лариса Рижко

**Науковий простір: проблеми формування та трансформації
(філософсько-праксеологічний аспект)**

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю «Філософія науки». Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Дисертаційне дослідження Лариси Володимирівни Рижко присвячене розкриттю феномену науки ще з одного, ще майже не досліджуваного боку – як складного явища, що має свої особливі

просторові характеристики. Якщо раніше просторова компонента науки зводилася лише до її географічного індикатора, до визначення функціонування науки у межах певної території, то у даній роботі до цієї проблеми здійснено комплексний та поглиблений підхід, коли даний «топосний» аспект науки починає виступати «як складна конфігурація» не тільки знанневої складової науки, але й її інфраструктури (с. 32). Більш того, у підсумку після ознайомлення з усією роботою на рівні автореферату стає ясно, що Л. В. Рижко вдалося не тільки висунути, але й змістовно обґрунтувати свою концепцію наукового простору.

Як і в будь-якій іншій справі, впровадження нового підходу з амбіційними планами (амбіційними в позитивному сенсі, як прагнення сказати своє вагоме слово в науці) вирішення фундаментальної наукової проблеми вимагає вкрай обережного ставлення до матеріалу, певної делікатності та виваженості. Як видно з автореферату дисертації Л. В. Рижко, саме такий підхід їй є власно притаманним. Дуже часто буває так, що, захопившись обраною темою, автори у своєму прагненні якомога переконливіше ствердити свою точку зору, захоплюються критичною спрямованістю свого дослідження.

Натомість робота Л. В. Рижко демонструє очевидну креативно-позитивну спрямованість – не спростувати, не знищувати, не розкритиковувати, а створювати, синтезувати, органічно поєднувати поки що розрізнені підходи до просторових параметрів науки, утворивши, зрештою, цілісну наукову концепцію науки як просторового феномену – ось якою видається сутність її наукового хисту.

Утім, можливо, авторка у цьому плані могла б знайти у роботах деяких авторів і неприйнятні наближення до сутності науки як просторового феномену або такі, що не сприяють творчому розвитку даної теми та дати їм критичну оцінку.

Адже навряд чи буквально всі ті підходи, які увійшли до поля зору авторки дисертації та послуговували їй точкою відштовхування в її русі у напрямку розробки проблеми, є однаковою мірою значущими для формування завершеної ідеї науки як просторового феномену, і заперечувальна критична оцінка деяких з них не була б зайвою.

Ще одне зауваження стосується того моменту, який нібито сам напрошується при розгляді цієї проблеми. Якщо наука є просторовим феноменом, а простір ми завжди розглядаємо у парі із часом, то вочевидь, наука має мати також, поряд із просторовими, і часові виміри, котрі могли бути проаналізовані у тому ж самому новому, запропонованому в роботі контексті. В авторефераті згадується, що «Вивчається наука також у часовому плані» (с. 1), проте, на жаль, цей аспект розгляду науки в його експлікованому вигляді у даній роботі начебто відійшов на другий план, хоча у певному контексті часові виміри науки у ній розглянуті. Мова йде не тільки про час поширення наукових знань, що радикально змінився за часів сучасної глобалізації і не є вже таким повільним, як, скажімо, за часів античності чи середньовіччя (с.18).

Наука як процес перебуває на певних стадіях, етапах, фазах послідовної зміни власних станів, а це і є її *часовим аспектом* – як в плані поширення наукового знання, так і у плані зміни, *трансформації* власно наукового простору. Добре, що в дисертаційній роботі Л. В. Рижко цьому присвячено окремий параграф (2.4), а сам термін трансформації наукового простору, що передбачає його зміни у часі, винесено у назву всієї роботи.

Це, зрештою, визначено тим, що й у висновках проведеного дослідження часовий вимір науки розглянуто достатньо чітко, хай і без спеціального акценту на терміні «час». Так, до форм реалізації розвитку наукового простору авторка поряд з іншими формами відносить еволюцію (с. 31), котра, ясна річ, може відбуватися саме в часі.

Надалі у висновках до роботи ми читаємо, що «концепти еволюційної теорії», такі, як спадковість та мінливість «дають можливість пояснити функціонування цілісності наукового простору...» (с. 32). Але разом з тим хіба вони не дають можливість з'ясувати також і часові виміри науки? Теж саме стосується і процесів *зміни* лідерів науки, що теж має місце у часі (с. 32). Вочевидь, авторці слід було лише зробити декілька спеціальних зауважень стосовно вказаного моменту, щоб подібних питань у рецензентів та опонентів не виникало.

Наука як система, що самоорганізовується, може змінюватися не тільки у позитивному напрямку (завдяки самоорганізації через зміну зовнішніх умов або самоорганізації типу генерації лазера) але й переходити до хаосу, руйнації наукового простору в межах «зворотної біфуркації» (с. 21).

Отже, виходить, що хоча за деяких обставин науковий простір зникає, руйнується, часові виміри науки при цьому подовжують діяти, і це вимагає наголошення на необхідності враховування значущості категорії «час», котра певною мірою «перевищує» категорію «простір».

Здається, це єдині зауваження, що виникли при ознайомленні з авторефератом дисертації Л. В. Рижко. У цілому її робота викликає добре враження, обумовлене наявною в ній широтою охоплення проблеми, вмінням чітко в ній визначитися, толерантно, полілогічно, в дусі постнекласичної науки поставитися до інших точок зору, задіяти для розв'язання досягнення мети та задач роботи найсучасніші наукові доробки.

З автореферату видно, що дисертація Л. В. Рижко є результатом плідної багаторічної копіткої праці авторки над обраною темою, котра за відносно недовгий для науки період часу (знов тут на поверхню спливає «науковий час») зуміла написати та видати друком у фахових виданнях ВАК біля чотирьох десятків змістовних наукових праць, в тому колі й монографічних.

Це свідчить про те, що Л. В. Рижко сформувалась як самодостатній, самостійний та серйозний дослідник проблем філософії науки. Її робота є багатообіцяючим дослідженням різносторонньої проблеми, але цим Л. В. Рижко не обмежується. Як дослідник, вона окреслює нові контури наукового пошуку в заданому напрямку, націлюється у майбутнє, а не просто фіксує наявне. Головні напрямки подальшого розвитку наукових розробок даної галузі філософії науки чітко визначені наприкінці роботи, що робить дане дисертаційне дослідження яскраво евристичним.

26 жовтня 2006

Віктор Ворніков

Природа гносеологічного образу в науці

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Діалектика і методологія пізнання». Південноукраїнський державний університет ім. К. Д. Ушинського

Останнім часом у нашій філософській науці з'являється все більше робіт, які є певною відповіддю на філософські запити часу. До цих робіт можна віднести і дисертаційне дослідження Віктора Івановича Ворнікова. З'ясування природи гносеологічного образу постає насправді актуальною темою, оскільки ті зрушення, що їх зазнає за сучасних обставин наукове пізнання і наука в цілому (модернізація категоріально-поняттєвого апарату, врахування форм детермінації наукових пошуків загальним світоглядним та культурним контекстом тощо) не може залишати поза увагою й такий важливий компонент наукового пізнання, як гносеологічний образ.

Дисертаційне дослідження, як це видно з автореферату, охоплює досить широке предметне поле, без чого, як здається, досягти поставленої у роботі мети із з'ясування природи гносеологічного образу було б неможливо. Автор дисертації цілком слушно починає з історичного огляду застосування власне терміну «образ» и виявляє, яке це має методологічне значення для аналізу терміну «гносеологічний образ». Після історико-філософського огляду у центр уваги висувається дослідження методологічної рефлексії над поняттям «гносеологічний образ», і такий хід аналізу проблеми виглядає абсолютно логічно обґрунтованим та виправданим. Не дивлячись на відмінності підходу до «гносеологічного образу» різних теоретичних шкіл та окремих авторів, дисертант показує, що «головним в образі вважалась можливість адекватного відтворення відображуваного об'єкта, предмета, їхніх сторін, ознак, певних властивостей» (с. 7).

Це той важливий момент, акцент на якому відкриває перспективу концептуального синтезу усього підходу до «гносеологічного образу». Добре, що автор сам це усвідомлює, твердячи, що поки що не створено «засад єдиного

концептуального погляду», який дозволив би чітко визначити функціональні особливості гносеологічного образу в теоретичній думці (с. 1). Образ як досить «плутаний» термін (с. 13) потребує як об'єкт та предмет дослідження концептуальної єдності, застосовуваної як методологічний прийом до виявлення інваріантного змісту у різноманітних наближеннях до нього – чи то у вигляді «ідеального образу», чи то «понятійного образу», чи то «пізнавального образу», чи то власно образу «гносеологічного».

І цей інваріантний зміст бачиться В. І. Ворніковим у тому, що гносеологічний образ постає перш за все як засіб пізнання, в якому у підсумку поєднуються чуттєво-емоційні та раціональні складові в їхній дуальній цілісності. Іншими словами, «гносеологічний образ» – це така «структурна одиниця знання», яка фіксує «глибинні, сховані від безпосереднього спостереження зв'язки й властивості явищ». Внаслідок прийняття такого підходу сам цей термін набуває ознак наукової строгості (сс.13-14). З таким підходом автора можна лише радо погодитися – ніяких заперечень він, цей підхід, не викликає.

Водночас до автора даної дисертаційної роботи є деякі запитання, відповідь на котрі під час захисту ним дисертації дасть можливість, як на мене, краще оцінити науковий внесок дисертанта у розробку проблеми гносеологічного образу.

В. І. Ворніков при розкритті проблеми звертається до широкого світоглядного та культурного контексту, на тлі якого відбувається кристалізація та розвиток власно *гносеологічного* образу. Проте було б інтересно дізнатися, як співвідносяться поняття «гносеологічний образ» з поняттями «культурний», «світоглядний», «міфологічний», «релігійний», «художній», «філософський», «науковий» та «ненауковий» образ. Адже багато з наведених різновидів образів теж фіксують «глибинні, сховані від безпосереднього спостереження зв'язки й властивості явищ».

Хотілось також почути думку дисертанта відносно існуючих у літературі поглядів, які безпосередньо ототожнюють міфологеми та гносеологічний образ. Не менш цікаво було б узнати, що автор думає про співвідношення знанневого та методологічного аспектів «гносеологічного образу». Чи є він лише

засобом отримання знання, або ж і сам він є певним знанням, або ж він є таким знанням, котре має виразні евристичні функції?

Ще одне зауваження стосується того моменту, що має відношення до змістовного аспекту «гносеологічного образу» як адекватного відтворення відображуваного об'єкта. «Скільки» у змісті «гносеологічного образу» «присутньо» від об'єкта (об'єктивності), і скільки в ньому репрезентовано того, що є результатом нашої продуктивної уяви та фантазії (суб'єктивності)? Мова йде про так звані імажинативні функції нашої свідомості, у тому числі і ті, що є не тільки чуттєво-емоційними, а відверто ірраціональними продуктами. Тоді виникає ще одне питання – наскільки науковими можна вважати ті гносеологічні образи, в яких присутній ірраціональний момент? Одночасно у плані референції гносеологічного образу та відображуваного об'єкта виникає питання про співвідношення гносеологічного образу та симулякра. Проте, зрозуміло, що всього спектру питань, що виникають у зв'язку з даною темою дисертаційного дослідження, автор не міг дослідити рівною мірою. Наголос було зроблено на обраних аспектах проблеми у відповідності до поставленої мети та задач.

1 листопада 2006 року

2007 рік

Ніна Авер'янова

**Образотворче мистецтво як чинник національного
виховання особистості (українознавчий аналіз)**

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Українознавство». Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Безумовно, становлення національної самосвідомості особистості відбувається під впливом певних чинників. Це – родина та родинні стосунки у всьому комплексі їхніх національно-специфічних ознак, національна школа, мовне середовище, коло спілкування, літературна традиція чи філософська спадщина тощо. Проте роль та значення кожного з

цих чинників не можна вважати рівноцінним. Скажімо, деякі з них визначають формування національно-свідомих компонентів на рівні буденного світосприйняття, що легко трансформується та піддається корекції в залежності від тих чи інших життєвих обставин, інші – такі, як філософія, формують здебільшого раціонально-теоретичні складові національної самосвідомості, котрі, можливо, захоплюють розум, але можуть залишати байдужою душу. І лише образотворче мистецтво, котре, за авторкою, здатне «унаочнено фіксувати національне буття» збагачує цю душу (індивідуальне, особистісне буття) найбільш вагомими національними вимірами.

З огляду на сказане дисертаційне дослідження Ніни Миколаївни Авер'янової є насправді актуальним та своєчасним. Не викликає ніяких зауважень визначення нею об'єкту, предмету і мети дослідження. Достатньо професійно окреслені й основні завдання роботи, серед яких слід відмітити прагнення вийти за суто теоретичні межі та виокремити виховні функції образотворчого мистецтва, тобто, вийти на рівень практичного застосування отриманих у ході проведеного дослідження результатів для становлення української національно-свідомої складової в кожній особистості. На цій підставі автор окреслює можливості глибинного впливу української образотворчої спадщини на процес національного виховання особистості, визначені, серед іншого, єдністю пізнавальної та афективної сфер, та, головне – здатністю виконувати смислороджувальні функції, створюючи образні смисли, смислові «вузли» та «опори».

Більш того, в роботі з'ясовано, що українське образотворче мистецтво як засіб виховання виконує функції не тільки транслятора культурно-історичного досвіду та національних моделей світу, але й конденсатора (згущувача) ідей, образів, символів, смислів, цінностей тощо. Це – дуже цікава думка, котра у поєднанні з попередньою посилює власне філософську спрямованість усієї роботи.

Проте саме ці моменти могли бути в роботі більш глибокої та детальної і, що важливо для дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, філософсько-методологічної розробки. Як на мій погляд, цікаво було б виявити співвідношення вище згаданої смислороджувальної функції українського образотворчого мистецтва з процесами формування розумових смислів як таких. Взагалі, це досить складне і ще недостатньо

розроблене питання – питання про механізми смислопородження. Якоюсь мірою до нього наближається структурно-функціональний аналіз текстів культури, розкладаючи їх на складові елементи, в якості котрих, як, наприклад, у В. Я. Проппа, виступають функції актантів. Різні комбінації цих елементів-функцій і формують (породжують) смисл даного тексту. Чи є в образотворчому мистецтві певні аналоги таких текстових «актантів», чи «елементів», взагалі, чи є в образотворчих творах якась «структура», котру можна було б чітко виокремити в контексті її смислопороджувальної функції – це проблема, пошук вирішення якої збагатив би дану роботу.

Крім того, автор у контексті розгляду вказаної смислопороджувальної функції майже впритул підходить до феноменологічних аспектів встановлення ідентичних для учасників інтеркомунікації смислів, що принципово не можуть бути вербалізовані та раціоналізовані через їхню належність до сфери тонких смислових нюансів, передати яких здатне лише образотворче мистецтво. Саме тут відкриваються деякі перспективи не тільки фіксації, але й пояснення, чому образотворче мистецтво може виконувати роль «конденсатора» смислів. Доречно було б також з'ясувати співвідношення категорій мислення, які також є його «вузлами» та «опорами», з тими «конденсованими» образними смислами, які в дисертаційній роботі теж визначені як «вузли» та «опори».

8 червня 2007 року

2008 рік

Василь Чорноморденко

Позанаукові знання та їхні культуротворчі функції

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю «Діалектика і методологія пізнання». Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Ознайомлення з основним змістом дисертації, викладеним в авторефераті, показує, що автор досяг поставленої мети і здійснив розробку концепції культуротворчої функції позанаукових знань. Видно, що ця робота є глибоким,

продуманим дослідженням, актуальність якого з огляду на доволі помітне поширення за наших часів саме такого типу знань (що автор цілком слушно пояснює порубіжним характером нашого часу) не викликає сумнівів. Позитивне враження справили й логічно послідовна та продумана структура роботи, її мова та ясний стиль викладу. Положення роботи, як це інколи буває, не затьмарюються науковоподібними формулюваннями, за якими часто-густо приховується відсутність глибокої думки, а доносять до нас чіткий та зрозумілий зміст авторської ідеї.

Водночас дисертант проявляє наукову виваженість і толерантність, відкидаючи будь-яку категоричну декларативність. Стосовно вдалих знахідок цієї роботи у змістовному плані, що додає їй відповідні «плюси», у першу чергу слід назвати намагання Василя Івановича Чорноморденка розглянути проблему джерела розвитку позанаукових знань (1.3), виявити критерії ідентифікації наукового та позанаукового знання (4.1) тощо. Цими позитивними рисами робота, безумовно, не обмежується, але звернімося до критичних зауважень.

В авторефераті ми не знайшли визначення (дефініції) позанаукового знання, хоча йому, як сказано у розділі, що окреслює наукову новизну роботи, «дане авторське тлумачення» (с. 7). Вочевидь, перед тим, як розглядати та аналізувати це поняття, доречно було б чітко окреслити його зміст та обсяг, оскільки перед аналізом предмету цей предмет слід було б визначити.

До речі, чи не здається авторові, що він звузив власний об'єкт дослідження, зводячи його лише до позанаукового знання (с. 5)? Адже це знання розглядається у контексті знання взагалі та у контрасті з науковим знанням, через що об'єктом розгляду є, можливо, знання як таке. А в цьому об'єкті вже в якості предмету виокремлюється як мета розгляду (перед-мета, пред-мет) специфічне позанаукове знання. І чи може в цьому сенсі об'єктом дослідження слугувати «типологія» позанаукового знання? – адже типологізація є наслідком когнітивних процедур, що оперують з об'єктом, а не відносяться до самого нього. Подібне звуження ми бачимо і в обмежені змісту екзистенційної істини лише етичними поняттями справедливості (сс. 7, 22), тоді як головними в ній є світоглядні поняття людського існування у його скінченності.

Автор джерелом наукових знань називає спостереження, експеримент, моделювання, теоретичні дослідження, тоді як, за ним, позанаукові знання мають за джерело особистісні якості його творців (с. 12). Проте і в астрології ми бачимо наявність спостереження за зірками, а в алхімії – експерименти із хімічними сполуками, у гаданні – моделювання минулих або майбутніх подій тощо. Втім, надалі автор розглядає ці види знання спеціально (2.3), і, можливо, у самій роботі більше детально розкриває ці відмінності з урахуванням зазначеної обставини.

У цьому ж сенсі цікаво було б розглянути наукове знання під кутом зору окресленої автором футурологічності, притаманної начебто лише позанауковому знанню (с.13).

На наш погляд, теза «можливо все» – це спонукальний мотив і для наукових пошуків, а не тільки для позанаукового знання, свідченням чого є здійснення науково-технологічних проривних проєктів, які раніше були лише мрією наукових фантастів. Крім того, автор, кваліфікуючи позанаукове знання як «замінник» знання наукового (с.14) проявляє до них асиметричний аксіологічний підхід. Про який «замінник» науки можна говорити, якщо до 15 ст. (у автора – навіть до 17-го) власне науки ще не було. Таке знання радше постає не «замінником», а «попередником» чи «предтечою» наукового знання, що подовжує з виникненням науки існувати паралельно та навіть впливати на модерні наукові концепції.

До формальних вад роботи можна віднести таке. Назву роботи Ф. Ніцше «Людське, надто людське» чомусь віднесено до Д. Андрєєва (с. 22). Заголовки деяких підрозділів не розкривають їхнього змісту, а лише фіксують предмет подальшого розгляду (наприклад, 2.3 – «Квазінаукове знання»). Є в авторефераті стилістичні погрішності: незакінчені речення («...і навіть живого» – с. 2, «Тобто, показується...» – с. 12), є невірне відмінювання, («...Піами Павлівни Гайдєнка” – с. 4).

Але говорячи про роботу в цілому, не дивлячись на зроблені зауваження, можна твердити, що її написано на дуже високому професійному рівні.

10 квітня 2008

Михайло Скринник
Буттєві смисли національної ідентичності
в українському романтизмі

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю «Історія філософії». Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Михайло Антонович Скринник знайомий мені з 1968 року, з часів навчання на одному курсі філософського факультету Київського університету. Вже за студентських років він заявив про себе як про вдумливого та серйозного дослідника, написавши вкрай цікаву дипломну роботу, котра, втім, саме внаслідок її оригінальності та непересічності в період заідеологізованості офіційної філософії належним чином оцінена не була.

За сучасних умов є всі можливості для реалізації творчого потенціалу талановитого філософа, і М. Скринник ці можливості реалізував. Він належить до тих вчених, які працюють, виходячи з наукових інтересів, а не задля ступенів та звань, свідченням чого є рецензована робота – плід багатолітніх та плідних копітких трудів, результатом чого є гранична наукова сумлінність в отриманих результатах, широта поглядів та поєднання наукової об'єктивності з пошуковою пристрасстю.

Не менш показовою в цьому плані є громадянська позиція автора, котрий гостро переживає ситуацію пораженьських настроїв в елітних прошарках нашого суспільства, що втілилося у згадуваній в роботі кучмістській тезі «національна ідея не спрацювала». Фактично, така позиція домінує тут і по відношенню до відродження мови, національної церкви, інформаційного простору, національних традицій, освіти, економічно-енергетичної безпеки держави, і, головне – національній ідентичності.

За часів незалежності виросло ціле покоління, виховане на нав'язаних ззовні цінностях, пріоритетах, уподобаннях, чужій масовій культурі. Не можна вважати нормальним такий стан справ, коли в телеінтерв'ю наша молода людина визначає в якості свого ідеалу лідера сусідньої країни, котра все більше скочується у бік авторитаризму, придушення політичних та громадянських

свобод, веде війну проти власних громадян і створює напружені стосунки майже з усіма своїми сусідами, і не тільки. Цього нашого сусіда зрозуміти можна – в центрі уваги її керманічів стоять власні інтереси. Але чому наші провідники не відстоюють симетричну позицію стосовно України?

Відповідь на це питання лежить зовсім не у тій площині, яка може видаватися головною (брак політичної волі, економічного егоїзму). Це – похідні наслідки відсутності того, що стоїть в центрі уваги рецензованої роботи – національної ідентичності. Руїна починається навіть не з голови, як казав відомий персонаж професор Преображенський, вона починається з душі.

Тому цілком слушною і вірною видається мені авторське наполягання на тому, що «національний блуд» та «національна неприємність» мають бути подоланими не через раціоналістично-дискурсивні, а через емоційно-ціннісні та символічно-архетипні засоби відтворення та трансляції українських національних буттєвих смислів, що особливо яскраво втілюється в українському романтизмі, ідеї якого мають бути реактуалізованими. Все це свідчить про те, що рецензована робота має не тільки історико-філософське, але й політично-державницьке значення.

Тому радо погоджуюсь з автором у тому, що результати дослідження можуть бути методологічною основою для розробки конкретних стратегій культурно-національної політики державних органів, навчальних закладів та виховних установ. Але попри щойно заявлені тези відносно неможливості реактуалізації українських буттєвих смислів через раціоналістично-дискурсивні, а лише через емоційно-ціннісні та символічно-архетипні засоби, шляхи впровадження набутків своєї роботи автор передусім вбачає як раз у раціоналістично-дискурсивних практиках – лекційних курсах та спецкурсах.

Безумовно, і ця робота є потрібною, проте значення дисертаційного дослідження є у такому випадку дещо заниженим. Відразу відзначаючи, що дослідження М. Скринника є цікавою, самостійною та актуальною роботою, хотілося б започаткувати певної заочну дискусію, котра мала б сприяти

розширенню розуміння авторської позиції для присутніх на захисті.

У світлі щойно сказаного стосовно сучасної національної ідентичності українців чи не видається авторові, що він занадто звузив визначення об'єкту свого дослідження. На мій погляд, ним є не феномен національної ідентичності в українському романтизмі (радіше це – предмет дослідження), а національна свідомість як така (що включає до себе ще й інші складові)?

Стосовно авторської заявки на те, що потужним національним ідентифікатором є народна мова як середовище буттєвих смислів у семіотичному просторі «автор – романтичний текст – читач» хотілося б більш детально з'ясувати, наскільки широким було коло читачів романтичних текстів. З власного досвіду знаю, що моя бабуся по матері з Канівщини знала на пам'ять усього «Кобзаря», але я ніколи не чув від неї навіть згадки про П. Куліша, М. Костомарова чи «Руську трійцю».

Мені приємно, що автор сприйняв мою позицію стосовно визнання у якості універсального культурного коду зв'язку «життя – смерть – воскресіння». Проте чи дійсно цю тріаду, котра претендує на статус універсальної, було втрачено, як твердить М. Скринник, сучасною європейською людиною? У такому випадку або вона не є універсальною, або європейська людина трансформувала її у такі форми, які залишилися поза увагою автора (масова культура, квазілітература тощо).

Далі, як можна узгодити твердження автора про те, що в українських повістях Гоголя цикл «народження – зростання – смерть – воскресіння» обривається на смерті (на відміну від Шевченківського ствердження життя), з гоголівськими ж творами, де ця формула репрезентована у повному обсязі. Йдеться про зауваження Ю. Лотмана (*Лотман Ю. М. О сюжетном пространстве русского романа XIX века. // Уч. записки Тартуского ун-та. – Вып. 74б. – Труды по знаковым системам. – Т. 20. – Тарту. – 1987. – сс. 102-110*) про те, що західний роман в основному описує сімейне життя, у той час як російський роман – життя суспільне.

Перший заснований на архетипі «Попелюшки», що змінює свій статус у незмінних соціальних умовах, другий концентрується навколо змін світу героєм і зв'язаних з цим

його власних змін. Він виступає одночасно як рятівник цього світу, і як його руйнівник. Ця функція героя накладає на нього визначені стереотипні структури, коли він у своїх діях змушений проходити крізь пекло, гинути і потім воскресати до нового життя.

Далі цей автор прямо звертається до розгляду тріади «життя-смерть-воскресіння» у тому її виді, в якому вона реалізувалася у російському романі. Широко розповсюджені історії про великих грішників (Андрій Критський, папа Григорій) репродукувалися й у російському романі. Розкольників, Митя Карамазов, інші герої Ф. Достоевського відтворюють гоголівську схему з «Мертвих душ», де Чичиков їде до Сибіру (пекло, смерть). Пройшовши пекло Сибіру, ці герої «воскресають». І, далі, як узгодити з цими авторськими твердженнями цілком мортальні фінали шевченківських творів, таких, скажімо, як «Княжна», де гине вся родина – і батько, і мати, і дочка.

Водночас не можна не помічати, що, не дивлячись на постійний імперський тиск, прагнення українців бути самими собою (сутність та походження якого здебільшого не має раціональних пояснень і часто зводиться до недостатньо ясного поняття сили національного духу) постійно та наполегливо відтворювалось і без достатньої текстуально-прокламативної підтримки з боку національної еліти.

На це звертав увагу Е. Гелнер, за яким населення півдня Росії в культурному відношенні досить не схоже на населення півночі цієї країни, проте воно на відміну від України не відчуває своєї різності як національної.

Як вплинув і чи дійсно вплинув український романтизм на становлення національної ідентичності українців Півдня України (конференція з цієї теми нещодавно відбулася в Одеській філії Національного інституту стратегічних досліджень)?

Якщо цього впливу не було, то завдяки чому формувалася їхня українська ідентичність? У тому, що вона чимось детермінована, сумнівів немає. За умов заходження відповіді на це питання виникає ще одна проблема – як співвідносяться між собою різні чинники формування нашої національної ідентичності?

11 серпня 2008

2010 рік

Дмитро Панасюк

**Методологічна роль уяв про простір та час у реалізації
продуктивності нонсенсу**

Експертна оцінка члена спеціалізованої ради дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Діалектика і методологія пізнання». Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

За своїм змістом праця Дмитра Юрійовича Панасюка цілком належить до, якщо можна так сказати, постмодерністської парадигми, котра, як відомо, має неоднозначну оцінку серед вітчизняних філософів – від емоційного агресивного заперечення до такого ж емоційного захоплення впритул до абсолютизації її значення для сучасного філософсько-гуманітарного пошуку. Не поділяючи жодної з цих крайніх оцінок, ми визнаємо права автора, його наукового керівника та факультетського колективу, що затверджував тему, на цілковите прийняття ситуації постмодерну як системи методологічних настанов та узагальнень, у річищі яких в їхній розвиток та поглиблення можуть здійснюватися дисертаційні дослідження.

Незаперечним позитивним моментом дисертаційного дослідження Д. Ю. Панасюка є його проблематичність – багато запропонованих ним підходів та рішень проблем викликають запитання. Але кому цікава робота, яка не викликає запитань? Сподіваємося, що у продуктивній дискусії під час захисту автор зможе аргументовано відстояти свої позиції. Тому у цій оцінці ми не будемо торкатися проблематичного змістовного аспекту дисертації, залишаючи цю роботу для майбутніх офіційних опонентів. Але якщо все ж таки когось цікавить наша приватна думка з цього приводу, то, як на нас, пафосна критика раціоналізму, проголошення ідеї про пріоритетність «пізнання», яке «не затуманено стримуючими силами розуму» та розуміння «безумства» та шизофренії як шляху до виявлення прихованих для звичного розуму смислів (с. 144) «не спрацьовує» тому, що і саме це проголошення, і результативні постмодерністські

фіксації відбуваються не в пароксизмах безумства, а на цілком прозорих підставах традиційного раціонального дискурсу.

Принаймні, визначаючи за незаперечну заслугу постмодернізму звернення уваги на тонкі та мало вловимі нюанси мисленевої діяльності, смислоутворення, розгортання смислів та структуризації світу, які до цього просто випадали з поля зору раціоналістичного способу філософствування внаслідок його занадто «грубого» інструментарію, хочеться побажати автору при подальшій його роботі в обраному постмодерністському напрямку все ж таки проявляти більший скептицизм у сенсі висхідного сумніву та «апріорну» критичну упередженість щодо будь-яких його, постмодернізму, тверджень.

Утім, якщо «увійти» в обраний автором «парадигмальний простір» і спробувати дати оцінку його намаганням виявити роль уяв про простір та час у реалізації продуктивності нонсенсу, то слід визнати, що дисертаційне дослідження Д. Ю. Панасюка ставить цікаву проблему та пропонує її власне оригінальне рішення. Йдеться про такі ситуації смислоутворення, коли вирішальну роль у ньому починає відігравати втрата будь-якого смислу, ситуація нонсенсу, і ця «точка біфуркації», зрештою, через відсутність міцно зафіксованого та начебто «вічного» сенсу створює таку неоднозначність, котра, зрештою, забезпечує подальший рух до одержання через «розщеплення» смислових потоків нових смислів.

Ключову роль у цьому процесі, за автором дисертації, відіграє «призупинення часового синтезу». Сам цей синтез, за І. Кантом, забезпечує надання категоріям значення. Отже, призупинення цього синтезу веде до втрати значень та виникненню ситуації нонсенсу. Через це нонсенс як момент, що призупиняє дію старих смислів та відкриває перспективу отримання смислів нових, до цього невідомих, ба навіть принципово невідомих через «грубість» інструментарію традиційного раціонального типу філософствування, розглядається автором саме крізь призму часу (та простору).

Попри деякі наші сумніви відносно ряду моментів подальшого розгортання Д. Ю. Панасюком обраного напрямку дослідження (у першу чергу, через нереалізоване наше бажання побачити хоча б один наочний приклад виникнення нового,

небаченого досі сенсу з ситуації нонсенсу), а також наше власне, відмінне від автора, бачення суті трансцендентального схематизму І. Канта, слід визнати, що рецензоване дисертаційне дослідження не позбавлено певної структурної «красоти» та смислової завершеності. Про це красномовно свідчать стрункий план та його пункти, сформульовані добротю та з певною загадковою проблематичністю, як от, скажімо «Дадаїстський жест. Сміх Дада як знак появи Іншого (Респеративний колапс як втрата досвіду Тотожного)», що викликає ширий інтерес та бажання швидше ознайомитися зі змістом роботи.

Це ознайомлення з дисертацією аспіранта Д. Ю. Панасюка дозволяє зробити позитивні висновки відносно рівня роботи, констатувати вміння аспіранта ставити та вирішувати науково-дослідницькі задачі. Мова роботи прозора, зрозуміла, виклад матеріалу послідовний, хоча, повертаючись до вже сказаного, хотілося б, щоб деякі ключові положення використаних у дисертації праць постмодерністів, хай і з творчим їх використанням для подальшого дослідження, отримували би авторську оцінку або хоча б детальний критичний розбір, а не зводились подекуди до простого переказу.

Робота не позбавлена деяких вад. У першу чергу це торкається формулювань мети і задач роботи, а також пунктів її новизни, які з дисертації переносяться до автореферату, і тому через їх широке оприлюднення та визначену цим відкритість до публічної критики мають бути абсолютно чисто «відшліфовані» та ретельно вивірені. Іншими словами, необхідно не тільки «добре готувати», але й «вміти подавати». В аспірантурі навчаються, у тому числі – й цьому вмінню, і тут дисертант має отримати певну допомогу, у першу чергу від наукового керівника, а також від старших колег.

Мету дослідження визначено як «пошук продуктивних можливостей нонсенсу (нонсенсу як джерела нових смислів) шляхом дослідження різноманітних концепцій часу та простору» (с. 6). Але тут слід було б відразу визначитися, сказавши про це десь спеціально – як саме розуміється «нонсенс» – чи як невідрефлексована, дораціональна ситуація (момент) процесу передвиникнення (передпородження) нового смислу, чи як категорія, за допомогою якої (методологічно свідомо) ця ситуація

описується, коли ми фіксуємо стан нонсенсу і тепер очікуємо, що, відштовхуючись від неї, відбудеться формування нового сенсу, котрий не розкривався в межах раціонального підходу, і лише тепер може бути підданий раціональному осягненню. Або, враховуючи програмну відмову постмодернізму від ідеї референції, автор мав би прямо вказати, що нонсенс є явищем суто семіотичним, тобто, суцільно належним до сфери означаючого (*signans*) поза будь яким відсиланням до того, що означається (*signatum*).

Таке ж саме зауваження змістовно-стилістичного плану я роблю і стосовно формулювань деяких задач роботи. Наприклад, одну з них викладено так: «Теоретично обґрунтувати та *виділити* умови, за допомогою яких з'являється можливість *виділення* проблематики нонсенсу як смислового джерела» (с. 7).

По-перше, тут обірвано фразу, неясно, смислового джерела чого саме? По-друге, перед тим як обґрунтувати умови, їх спочатку треба якось виділити. По-третє, тут в одному реченні наявні два однокореневих слова («виділити» та «виділення»). Можливо, краще це положення викласти у такій редакції: «Определить и обосновать условия, с помощью которых появляется теоретическая возможность выделения проблематики нонсенса в качестве исходной точки порождения новых смыслов».

Наступну задачу викладено так: «Определить специфику понимания времени в литературной практике обэриутов, дадаистов и в концепции «нового романа» основателя данного литературного течения А. Роб-Грийе как основы появления нонсенса и его продуктивных возможностей». Як бачимо, замість «уяв» про час та простір тут вже фігурує «специфіка» їх «розуміння». Враховуючи занадту розпливчастість терміну «уява» (представление) та прив'язаність його до однієї з форм чуттєвого пізнання, можливо, термін «понимание» слід було винести у назву всієї роботи?

Без сумніву, при захисті внаслідок своєї смислової незавершеності питання викличе й наступне формулювання задачі (с. 7): «Проанализировать проблему пространства/пространственности в сфере живописи и выделить элементы нонсенса, которые открывают новое смысловое поле» (як, де?).

Далі, автор ставить таку задачу: «Выделить в концепции Ж. Делёза и Ф. Гваттари суть современного подхода к пониманию пространства и определить роль продуктивности нонсенса в нём». Але ці мислителі не є єдиними нашими «современниками» і їхнє розуміння часу та простору теж не є єдиним сучасним їх розумінням. Можливо, слід було б це визначити як: «Выделить в концепции Ж. Делёза и Ф. Гваттари суть их подхода к пониманию пространства...»?

Крім того, частина фрази «определить роль продуктивности нонсенса в нём» теж викликає запитання. Визначити роль продуктивності нонсенсу в чому? У просторі? Але уяви про нього визначено у назві роботи як такі, що грають «методологічну роль» по відношенню до нонсенсу. А тут вже сам нонсенси починає грати свою роль. Тобто, виходить, що спочатку роль грають уяви про (час та) простір по відношенню до нонсенсу, а потім і сам нонсенси грає свою роль щодо простору. Аналогічна неузгодженість наявна у наступному формулюванні задачі: «Выявить взаимосвязь нонсенса и пространства текста и проследить возможность их продуктивного функционирования в заданном (ким або чим?) пространстве». Дивно виходить – нонсенси та простір продуктивно функціонують у... просторі. Ще в одному? Ще й кимсь заданому....

Вкрай невдало заявлено предмет дослідження – «Методологическая роль категорий времени и пространства в реализации продуктивности нонсенса». Виходить, що реалізація продуктивності нонсенсу залежить від методологічної ролі категорій? Тобто, що категорії простору та часу грають певну методологічну роль, завдяки якій продуктивність нонсенсу реалізується, а без цієї методології (що зовсім важко збагнути) цієї реалізації не буде... Можливо, краще було б сказати: «Методологический аспект ролі категорій часу та простору в реалізації продуктивності нонсенсу»?

При викладі новизни дисертації цілком однозначно слід уникати у формулюваннях розпливчастих та загальних слів, на кшталт «различные», «например», «в частности», адже в цій частині роботи не може бути прикладів чи додаткових уточнень.

Як приклад пропонуємо таку редакцію поєднаних першого та другого пунктів новизни. Замість 1) «Впервые в

украинской философской традиции поставлена проблематика нонсенса с целью развития и углубления методологии познания в гуманитарных науках» та 2) «В работе представлен новый подход к рассмотрению нонсенса, в частности, нонсенс представлен в роли *смыслообразующего образования (!)*» дати таку редакцію: (1+2) «Впервые в украинской философской традиции проблематика нонсенса стала объектом специального методологического исследования, а сам он рассмотрен в его смыслообразующей роли, что в определённой мере обогатило и углубило методологический арсенал гуманитарных наук».

Адже вислів «*поставлена проблематика*» є, на наш погляд, невдалим. Цю проблематику ставили й до дисертанта. Пункти 5 та 6 «Новизни роботи» про новизну взагалі нічого не кажуть. Крім того, у першому пункті новизни згадується «*ціль*» роботи («с целью»), але чи згадується вона серед мет усього дослідження? Ні. Автор не ставив мету «розвиття и углубления методологии познания в гуманитарных науках».

До речі, відносно задач дослідження слід ще сказати, що деякі з них містяться окремо ще й в пунктах роботи, попередньо розкриваючи напрямок викладу результатів дослідження у даному розділі. Вочевидь, що вони мають бути згадані і у вступі до усієї роботи. До того ж, як на нас, кожній поставленій задачі наприкінці пунктів чи усієї роботі має відповідати певний висновок. Тобто, було поставлено задачу, її було вирішено, отже, на цій підставі зроблено узагальнюючий висновок. Але такі відповідності в дисертації Д. Ю. Панасюка не завжди наявні, і цей недолік потрібно виправити.

До формальних недоліків роботи можна віднести іноді занадто розширені цитати (наприклад, с. 33-35), стилістично невдалі формулювання ступеня розробленості проблеми (с. 4). У роботі відсутні відомості про власні праці дисертанта за темою – їх немає ні у підрядкових посиланнях, ні у списку використаної літератури, не згадуються вони й у Вступі, і тому невідомо, в яких саме виданнях оприлюднені основні положення дисертації.

Втім, зроблені зауваження не знижують оцінку дисертації, адже досвід показує, що формулювання об'єкту, предмету, мети, задач, новизни дослідження з огляду на їхню значущість для

публічної оцінки роботи корегується при написанні автореферату чи не до останнього моменту.

Виходячи з аналізу рецензованої праці, ми дійшли висновку, що дисертаційне дослідження аспіранта Д. Ю. Панасюка на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Методологічна роль уяв про простір та час у реалізації продуктивності нонсенсу» за спеціальністю 09.00.02 – діалектика і методологія пізнання, виконане на кафедрі філософії та основ загальногуманітарного знання Одеського національного університету імені І. І. Мечникова є самостійним науковим дослідженням, результатом якого є новаторське дослідження та поглиблене вирішення наукової проблеми ролі часу та простору у смислоутворюючому функціонуванні нонсенсу.

Дисертацію написано грамотно. Стиль викладу наукових положень і висновків забезпечує легкість та доступність їхнього сприйняття. Структура дисертації цілком відображає основні ідеї та зміст дослідження, її написано з дотриманням основних теоретичних та методологічних вимог, що висуваються до науково-дослідних робіт такого рівня. Дисертаційне дослідження аспіранта Д. Ю. Панасюка відповідає спеціальності 09.00.02 – діалектика і методологія пізнання. Положення дисертації пройшли достатню апробацію.

Враховуючи актуальність теми дисертації, обґрунтованість отриманих результатів, наукову новизну та теоретичне значення виконаних досліджень, повноту викладення матеріалів дисертації в опублікованих працях, відповідність роботи вимогам п. 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» ВАК України рецензент *рекомендує* дисертаційне дослідження аспіранта Д. Ю. Панасюка на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Методологічна роль уяв про простір та час у реалізації продуктивності нонсенсу» до захисту в спеціалізованій вченій раді філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за умов виправлення тих змістовно-підсумкових та стилістично-формальних недоліків, на які було вказано у даній експертній оцінці.

2 жовтня 2010 року

Олег Андрос

Екологістські рухи в сучасному політичному процесі

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю «Політологія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ознайомлення із стислим, реферованим викладом дослідження Олега Євгеновича Андроса дозволяє твердити, що він підняв важливу, вкрай актуальну для нашої країни проблему, коли українська та світова громадськість, несучи у собі психологічну «травму» Чорнобиля, знаючи про мільйони тон кинутих напризволяще, вкрай небезпечних і поки що не утилізованих отрутохімікатів, зіштовхуючись із свавіллям власників капіталів, які, часом цілком ігноруючи інтереси суспільства, задля своїх егоїстичних інтересів завдають непоправної шкоди довкіллю та здоров'ю людей, дійшла до тієї точки, коли її протидія окресленим вище явищам почала набувати інституціолізованого та організованого, частково у політичні течії, характеру.

Цей загальний напрямок дослідження О. Є. Андросом було абсолютно правильно конкретизовано у цілі та задачі його роботи, коли планувалося здійснити аналіз основних світових напрямів екологізму у контексті спроб розв'язання кризових екологічних явищ, виявити вплив ідеологій екологістських партій на їхнє місце та роль у партійних системах країн Європи, з'ясувати головні тенденції екологізації сучасного політичного процесу, а також простежити особливості політичної інституціоналізації екологістських рухів в Україні. Усіх поставлених цілей дисертант досяг, а задачі вирішив – такий висновок можна зробити з викладу змісту дисертації та, головне – з висновків до роботи, які точно відповідають кожній з поставлених задач. Отже, констатую, що поставлена проблема отримала в роботі своє частково-конкретне науково-дослідницьке завершення.

Усі підняті в ній питання є доволі непростими, вони потребують уважного та прискіпливого аналізу, чим у кращий бік

відрізняється від деяких інших праць такого гатунку рецензована дисертація. Молодий науковець не йде шляхом простого переказу наявних у літературі точок зору – він прагне сказати своє власне слово, відштовхуючись від усвідомлення факту відмінності та неоднозначності можливих розв'язань поставлених у роботі проблем. Він чітко бачить головну проблематику дослідження, пов'язану із здатністю природоохоронних рухів ефективно розв'язувати екологічні проблеми через універсальні програми, а також з питанням, чи здатен, а якщо так, то яким чином цей рух може мати вплив на політичні рішення, і які є механізми для цього.

Чому така постановка проблеми є насправді вірною? Відповідь дають реалії політичного та природоохоронного рухів. Приміром, всі ми бачимо, як важко йде процес прийняття консолідованих рішень стосовно запобігання викидів парникових газів, коли деякі країни, до того ж індустріальні лідери, ігнорують Кіотський протокол, знаємо, як халатне ставлення до зберігання відходів веде до небезпечного хімічного забруднення не тільки у тій чи іншій країні, але й у їхніх сусідів, які через трансграничність забруднення не мають можливості запобігти цим руйнівним явищам тощо. Ось чому виявлення шляхів для ухвалення загальноприйнятних, універсальних для всіх країн природоохоронних програм вимагає наукових пошуків, і однією з робіт на цю тему є рецензована дисертація.

Стосовно другої частини цього питання слід сказати, що деякі екологічні течії, отримавши статус політичної сили, іноді навіть парламентської, підмінюють свої програмні цілі, перетворюються на звичайну політичну партію та перестають буди провідником екологічних інтересів суспільства на законодавчому рівні, тим самим дискредитуючи саму ідею, завдяки якій ця течія прийшла до влади, отримавши підтримку виборців.

Сказане свідчить про пошуковий, творчий стиль дисертаційного дослідження О. Є. Андроса, і це слід віднести до його позитивного активу.

Разом з тим хотілося б почути деякі уточнення стосовно окремих тверджень та формулювань роботи. Зокрема, О. Є. Андрос ставить задачу «з'ясувати причини

виникнення ... екологістських рухів». Хіба вона не очевидна? Уявимо, що природне середовище знаходиться в ідеальному стані, а всі форми антропогенного втручання у нього оптимізовані до такої досконалості, що воно веде не до його погіршення, а до покращення – хіба за таких умов екологістські рухи виникли б?

Далі, автор дисертації говорить про «взаємодію світоглядно-ідеологічних та інституційних складових» екологістських рухів. Він твердить, що у роботі «уточнено зміст понять “соціальна екологія” та “глибинна екологія”, які є різновидами світоглядної і політичної ідеологій». Чи означає це, що «соціальна екологія» є світоглядною, а «глибинна» – політичною ідеологією? Якщо так, то як співвідносяться між собою ці види екології, якщо взяти до уваги наступні викладки автора: «у дослідженні застосовується поняття “світоглядна ідеологія” або “ідеологія-світогляд” як характеристика екологізму на першому етапі його інституціоналізації. Другий етап характеризується посиленням політичної складової екологізму».

Іншими словами, чи означає це, що хронологічно світоглядна екологія передує політичній? На перший погляд видається, що так воно і є: спочатку на певних світоглядних засадах формуються неполітичні екологічні рухи, котрі згодом набувають статусу політичних. Але чи втрачається при цьому світоглядна складова? Навряд чи. Політичний екологічний рух має, як на мене, постійно спиратися на ці світоглядні засади, більш того, ці засади під впливом політичної (пропагандистської, законотворчої, організаторської) діяльності партії екологічного спрямування мають чимдалі більше становитися світоглядними орієнтирами навіть тієї частини суспільства, котра до цього ставилася до екологічної тематики з байдужістю.

Виходячи з аналізу автореферату рецензованої праці, я дійшов висновку, що дисертаційне дослідження О. Є. Андроса ... написано не просто зі знанням справи, а із справжнім творчим натхненням та особистою зацікавленістю, про що свідчить кількість публікацій та виступів на конференціях за тематикою дисертації.

21 грудня 2010 року

2011 рік

Олександр Марущак

**Оптимізм і нігілізм як екзистенціали людського буття
(соціокультурний і праксеологічний аспекти)**

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Соціальна філософія і філософія історії». Національний авіаційний університет.

Ознайомлення з основним змістом дисертації, викладеним в авторефераті Олександра Вадимовича Марущака, показує, що автор досяг поставленої мети і виконав визначені завдання, уточнивши зміст понять «оптимізм» та «нігілізм», дослідивши варіанти їхнього тлумачення, розкривши значення художніх творів у формуванні відповідних антитетичних світоглядних позицій, виявивши зв'язки цих понять з ідеями справедливості, гуманізму та свободи, а також розкривши вплив сучасної глобалізації на дані екзистенціали людського буття.

За усіма ознаками, дисертація є продуманим, близьким до науково-світоглядних настанов автора дослідженням (про що свідчить більш ніж десятирічна робота над темою), що має безпосередні виходи на кричущі проблеми сучасності. Особливо значущими в цьому плані є пункти «Справедливість, влада і оптимізм та нігілізм», «Самоідентифікація особистості як умова оптимістичного та нігілістичного налаштування», «Глобалізація – доля етносу, нації та оптимізм і нігілізм».

Водночас дисертант уникає публіцистичних, мас-медійних підходів, залишаючись у рамках суто наукового аналізу. Солідною є текстологічна база роботи, значною є кількість наукових праць, в яких оприлюднені результати дослідження. Серед вдалих місць роботи можна назвати органічне залучення до розв'язання поставлених задач ідеї «Третьої правди», що її розробляв С. Кримський, розуміння тісного зв'язку категорій оптимізму та нігілізму з універсаліями культури та визначення їх як екзистенціалів людського буття.

Цими позитивними рисами робота, безумовно, не обмежується, але не може не зробити декілька критичних зауважень.

Дисертант акцентує на «шаленості» нашого сьогодення, на ситуації невизначеності та тривоги. Але не ми перші і не ми останні переживаємо величезні кризи. Праця тільки виграла б від того, якби автор детально розглянув, яким чином реагувала світоглядна думка на схожі історичні ситуації минулого, коли обвалювалися цілі світи, цивілізації (загибель античного світу, крах Римської імперії та відповідні відвіти на цей виклик у вигляді стоїчної філософії та християнства, з одного боку, або «демонтаж» Британської імперії з її нейтральною світоглядною реакцією, чи кінець Російської імперії з її більшовицьким «оптимістичним нігілізмом» – з іншого).

Цивілізаційні відмінності є навіть у тексті «Інтернаціоналу». Якщо у російському перекладі співалося «Весь мир насилья мы разрушим (разроем) до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем...»), то в оригіналі співалось «Прошедшее вычеркнем, Вставай, толпа рабов, вставай! Мир изменит свои устои. Мы – ничто, будем – всем». Ось ця різниця між «руйнацією» світу та «закресленням» усього того поганого, що було у минулому світі, коли він начебто сам, об'єктивно, без жаху тотального червоного терору, змінить свої устої, показує відмінні реагування різних культур на ідентичні соціальні катаклізми, де історично специфіковані нігілізм та оптимізм набувають відмінних світоглядних сенсів.

В авторефераті ми не знайшли обґрунтування розгляду оптимізму та нігілізму як парних категорій: адже, за звичним поглядом, антиподом оптимізму є песимізм. Утім, можливо, таке їхнє розуміння можна вважати вже усталеним у науці, оскільки і у близький за тематикою дисертації Т. Лютого спостерігається аналогічне розуміння бінарності даних понять (категорій). До речі, автор отожднює поняття та категорії, що, зваживши на давнє вирішення даної проблеми в Київській школі філософії (зокрема, класичні праці М. Булатова на цю тему), не можна вважати позитивним моментом роботи.

На жаль, робота не вільна від деяких стилістичних пошерхлостей (громіздкі речення, наприклад, на с.7, третій абзац

тощо) та орфографічних помилок («в меншій мірі» замість «меншою мірою», «негоція» замість «негація», відсутність пунктуації і т. і. – с. 3, 4 тощо). Не є зрозумілим (у всякому разі, не має пояснень) вживання терміну «категорний» (с. 5), тоді як є загальноприйняте «категоріальний» (якщо це синоніми). Але, говорячи про роботу в цілому, не дивлячись на зроблені зауваження, можна твердити, що її написано на достатньо високому рівні.

21 вересня 2011

2012 рік

Олена Соболевська

**Взаємодія мистецтва та дійсності в культурі Срібного віку:
філософсько-антропологічний вимір**

Виступ офіційного опонента на захисті дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю «Філософська антропология, філософія культури». Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

У дисертації Соболевської Олени Костянтинівни у першу чергу звертає на себе увагу методологічна, змістовна та евристична єдність роботи, напружений інтелектуальний пошук автора. У роботі немає місць, які можна було б вилучити без втрати цієї єдності, тобто, дисертаційне дослідження є «щільним», «насиченим», ґрунтовним. У цілому текст постає цілісним, добре структурованим і логічно вибудованим. Не буде зайвим відзначити широку джерельну базу дослідження.

Як автор концепції категорій граничних підстав як універсальї культури я не можу не радіти широкому використанню автором дисертації її аналітичної мови опису текстів культури. Суть цієї концепції полягає у визнанні категорій граничних підстав (народження, життя, смерть та безсмертя), а також трансформованих у культурі базисних життєвих функцій людини, які постають як культурні коди (аліментарний, еротичний, агресивний, інформаційний) у якості фундаментальної глибинної інваріантної структури всіх без виключення завершених текстів культури. Тексти культури в

цьому плані розглядаються як поняттєве втілення даного категоріального «підґрунтя», котре складається з комбінацій вказаних чотирьох категорій та чотирьох кодів на різних рівнях їхнього прояву (предметно-практичному, ритуально-обрядовому, практично-духовному та духовно-теоретичному), в їхній культивованій, каналізованій чи табуйованій формах прояву, а також в їхніх контамінаціях у формульній зв'язці «ствердження життя – подолання смерті – прагнення до безсмертя».

Ця формула, фактично, лежить в основі структури дисертаційного дослідження О. К. Соболевської (мистецтво і життя – мистецтво і смерть – діалектика смерті та безсмертя), коли *дійсне життя* ... відкривається у єдності і *життя*, і *смерті*, і *безсмертя* (с. 422). У четвертому розділі роботи автор прямо говорить про «подолання смерті через ствердження *буття* іншого в акті художньої творчості». З цього випливає, що універсальна світоглядна формула «*життя – смерть – безсмертя*» лежить не тільки в глибинній структурі художніх текстів і функціонує не тільки у зв'язці «твір – читач», коли останній переживає, буквально, героїв, що гинуть. Вона може актуалізуватися завдяки ствердженню акту *буття іншого* у художній творчості, коли «досвід, витягнутий нами зі сфери художества, може і повинен бути перенесеним на сферу нашого дійсного життя, найсуттєвішою подією якого постає *смерть іншої людини*» (с. 179). І цей висновок О. К. Соболевської для мене є вкрай важливим, оскільки він певним чином розвиває та доповнює мою концепцію.

Погоджуючись з оцінками смерті «героя», зокрема Л. Толстого, як *життєтворчого* акту, я хотів би дещо уточнити, порівнявши згадуваний в дисертації (сс. 208-209) підхід до долі Л. Толстого М. Кириєнко-Волошина («Доля Толстого») з підходом І. Буніна («Звільнення Толстого»). Обидві вони однаково ґрунтуються на розумінні долі генія як Фатуму, проте, не рокового, а удачливого. Обидва вони вважають, що Л. Толстой чинив свій щасливий долі свідомий опір, тим не менш цей опір вони розуміють кожний по-своєму. За М. Кириєнко-Волошиним, задля зміни своєї блаженної долі Л. Толстой вдавався до активного супротиву їй через прагнення навмисного створення ситуацій смертельної небезпеки задля того, щоб помінати її з

таланливої на загорьовану (як, до речі, і О. Пушкін в інтерпретації В. Соловйова, але з іншою метою – щоб не скотитися до ординарності, не дати «вбити у собі поета»), тоді як І. Бунін, навпаки, говорить про пасивне протистояння їй через стремління до втрати особистісної окремішності шляхом або 1) ескейпічного уходу в народну масу, де йому, знеособленому, без зайвих проблем можна вдатися до жебрацтва та юродивості, де він стане так само гнаним і багатостраждальним, як і більшість простого люду, що щезає без сліду у вічній землі («тільки трава виросте» – як говорив згадуваний І. Буніним дядя Єрошка з «Козаків»), як розчиняються в ній і вільні звірі, або 2) через трансцендуюче занурення індивідуального Я у надіндивідуальне Все-Ніщо.

Наша власна «герменевтична інтерпретація» позицій даних двох авторів (а цей процес, як відомо, уходить у нескінченість), полягає в тому, що вони однаково спирались на базисну світоглядну формулу «життя – смерть – безсмертя», і в обох цих випадках в основі неприйняття Толстим своєї щасливої земної долі лежало його прагнення до безсмертя, перед яким меркне будь-яке земне благополуччя. І хоча обидва інтерпретатори долі Л. Толстого фактично вважали прагнення до безсмертя його кінцевою метою, бачення ними шляхів досягнення його є відмінним.

У М. Кириєнко-Волошина воно здобувається через виживання після здолання ним же самим закликаної смертельної небезпеки, чим акцентується стверджується життя. (варіант імортальності), хоча і він говорив про хотіння Л. Толстого «розчинитися, зникнути у землі». У І. Буніна ж перехід від «Бування» до «Вічного» (теж імортальна категорія) робиться через своєрідне трансцендування» у певну спільноту – всіх природних живих істот, «простий» народ, а також, ширше, у «Все-у-самому-собі – Ніщо (Нірвану), хоча і він говорив про «боротьбу» Л. Толстого та його бажання «принести себе в жертву». За всіх умов Л. Толстой волів мати таку долю, котра відкрила б йому перехід від сущого існування до буття у Вічному. Цими нашими висновками, по суті, підтверджується і тим мною визнається правомірність одного з провідних, хоча не завжди явного, постулату дисертації про те, що відтворення буття

померлого через акт творчості, нехай і у вигляді статті «на спомин», неодмінно ґрунтується на базисній світоглядній формулі з її завершальною і найважливішою категорією – безсмертям.

Говорячи про загальну оцінку роботи О. К. Соболевської, слід відмітити таку її особливість, коли вона змогла подати свої викладки настільки аргументовано та переконливо, що майже з усіма ними, якщо стати на позицію автора, важко не погодитися. Одним словом, її праця у межах визначеної мети, поставлених задач, застосованих методів дослідження, способу подачі як аналітично-пошукових, так підсумково-результативних даних, а також власної «вузької парадигми» дослідження виконана чи не найкращим, майже бездоганним чином.

Інша справа, чи можна погодитися з тим, що запропонована «вузька парадигма» розкриття проблеми є єдино вірною та єдино можливою, чи, припустимо, обрані рамки дослідження ведуть до деякого звуженого бачення свого предмету або до суттєвого обмеження кола ймовірних результатів роботи. Як на мене, цей момент насправді присутній. Але чи вправі опонент заперечувати обраний дисертантом матеріал для аналізу, набір методологічного інструментарію, «зрізи» питань, застосовані підходи і таке інше? Вочевидь, що ні, оскільки ми вже пройшли стадію класичної науки з її однією «єдино правильною» теорією чи точкою зору.

Ну як, скажімо, можна заперечувати тезу дисертанта про те, що «... що кінематограф у порівнянні з іншими видами мистецтва найбільш повно відображає дійсність як “подію буття”», а «кінематографічний образ виступає не стільки як умовна реальність, скільки як *сама реальність*» (с. 14). Інші автори можуть мати відміну точку зору, вважаючи, що, приміром, різного гатунку «інсталяції» та реаліті-шоу більшою мірою, ніж кіно, постають не як умовна реальність, а як сама реальність, але такою є точка зору дисертанта, котра хоч й не безспірна, але й не невірна.

Теж саме можна сказати й про найважливіші результати дисертаційної роботи, наприклад, висунуту в ній концепцію. На думку В. А. Рижка, концепція виражає позицію суб'єкта – носія концепції. Термін «концепція» вживається тоді, коли автор

вважає своє дослідження більш широким, ніж те, що мислиться за терміном «теорія», або – менш строгим, або – пошуковим чи гіпотетичним (Рижко В. А. *Концепція як форма наукового знання* – К., 1995). Хіба не такою «нестрогою» та «пошуковою» є дисертаційна робота О. К. Соболевської? Відтак, заперечення запропонованої у роботі концепції опонентом означало б заперечення авторської позиції дисертанта, коли для цього немає ніяких підстав, оскільки вона, як й всі інші одні, має повне право на існування.

Тому, ставлячись толерантно до роботи, де немає очевидних помилок у фактажі, де наявні всі ознаки науковості (дискурсивність, об'єктивність), роботи, котра була «випестувана» автором протягом не одного року, висловлюю щодо неї такі зауваження, замітки, пропозиції та оцінки дещо в іншому, «генералізованому» ключі, який стосується не стільки змісту, як її «метарівня».

Очевидною є пошукова спрямованість роботи, є постановки окремих проблем, аналіз різних поглядів на предмет дослідження (наприклад, відносно типології та хронології Срібного віку). Головною проблемою дослідження автор називає проблему взаємодії мистецтва та дійсності, давши при цьому ґрунтовний аналітичний огляд історії питання. За підсумками розробки цієї проблеми вона висунула власну концепцію. Але неясно, чи є в сучасній науковій літературі *альтернативи* цій запропонованій концепції, чи, може, є такі розробки обраного об'єкту та предмету дослідження, яким вона прямо суперечить, і якщо є, то чи вона їх спростовує, чи кардинально переглядає, або, можливо, розвиває у принципово в іншому, новому напрямку? Акцент на цьому й становив би, як на мене, суттєвий чинник підсилення проблемності всієї роботи О. К. Соболевської.

Щодо викладу та «презентації» самої концепції роботи маю таку заувагу. Головним результатом своєї роботи О. К. Соболевська вважає створення «філософсько-культурологічної концепції, у просторі якої мистецтво та дійсність проникають одне одного в єдності», але окремо, чітко, ясно сама ж *концепція не сформульована*, і тому важко з першого погляду зрозуміти, у чому вона в концентрованому вигляді

полягає. Якщо це основний здобуток дисертанта, то, вочевидь, цю концепцію необхідно було чітко артикулювати.

Окрім цього, є певна невідповідність між визначеною метою та поставленими задачами – в останніх часто важко встановити, як їхнє вирішення забезпечувало досягнення шуканої мети. Задачі автором формулюються у термінах «виявити, переосмислити, представити» – але в жодній з них не показано, як їх вирішення сприяє розробці авторської концепції. Натомість дисертант пише: «І на цій основі розробити філософсько-культурологічну концепцію» Виходить, що задачі вирішуються самі по собі, вони мають результат, а потім на його основі, але десь окремо від цих задач, розробляється концепція. Де саме? Або їхнє вирішення і є, власне, поступовою «кристалізацією» концепції, що набирає своє змістовне наповнення по ходу розгортання дослідження? – неясно.

Разом з тим, з роботи ми дізнаємося, що «наукова новизна отриманих результатів полягає в розробці *нового* наукового напрямку філософсько-культурологічних досліджень». Окрім невдалого формулювання («новизна» – «у новому», хоча, можливо, інакше не скажеш), виникає питання – чи має тоді згаданий вище результат роботи – концепція, ознаки новизни? Чи вона не нова? І як вона пов'язана з вказаним «новим напрямком» філософсько-культурологічних досліджень? У самій роботі прямої відповіді на ці питання я не знайшов.

В аналізі роботі з проблеми взаємодію мистецтва та дійсності по ходу розгортання тематики важко обійти питання про співвідношення *філософії* і дійсності, оскільки перша, попри її наукоподібність, наукою, власно, не є, вона радше більш наближена до мистецтва. Дисертант, фактично, говорить не про вказану взаємодію, а про філософсько-концептуальне усвідомлення цієї взаємодії у творах мислителів – як представників Срібного віку, так і їхніх попередників та спадкоємців – і саме таким, по суті, має бути філософський підхід до даної проблеми.

Тим не менш, О. К. Соболевська цей аспект своєї роботи не виділяє, іншими словами, в ній відсутня така атрибутивна риса філософського дослідження, як рефлексивність. Автор занурюється у матеріал, підхоплюється і захоплюється

ним, тоді як у філософсько-культурологічній (у першу чергу філософській) розвідці вона мала б зайняти у певному сенсі слова «відсторонену» позицію, яка полягала б в аналізі (знанні) *знання* про взаємодію мистецтва та дійсності начебто «ззовні», а не «зсередини» теми.

Це дозволило б, з одного боку, показати як *філософія взаємодії мистецтва та дійсності* Срібного віку *сама* взаємодіяла з *дійсністю*, тобто, яке практичне значення і реальні наслідки мали теоретичні викладки її представників для їх сучасників та наступників. З іншого боку, завдяки такій позиції дисертант змогла б подолати певну замкненість свого дослідження на самого себе, вийти за межі деякого «академізму» не в кращому сенсі слова, тим самим наочно продемонструвавши, яке практичне значення воно має для сьогодення. Як це я бачу – спробую зараз окреслити.

З роботи О. К. Соболевської явно випав соціально-культурний контекст явищ, що досліджуються. Чому немає навіть згадки про те, яким насправді неприйнятним для радянської партноменклатури був А. Тарковський, чому а ні слова не сказано про його неповернення з-за кордону, про ті перешкоди, що весь час чинилися його творчості тощо? Здається, це не має відношення до теми роботи, але це не так. Будь-яке дослідження особистостей (у даному випадку А. Тарковського) як отримання нового знання про них є герменевтичною процедурою, і тому врахування всіх обставин життя та творчості митця для кращого розуміння як його самого (автора), так і його творів (тексту), стає просто необхідним. Неможливо зрозуміти, яким чином цей митець робив своє кінематографічну творчість актом життя поза сучасним йому політичним дискурсом – адже той мав безпосередній вплив на творчу позицію режисера та на результати його творчості. Якби О. К. Соболевська якимось чином ув'язала між собою важкі творчі шукання митця, трагічно-апокаліптичний підтекст його фільмів (а про це у дисертаційній роботі мова йде) та зовнішні обставини, в яких йому довелося творити (що і було, можливо, справжньою причиною саме такого підтексту), вся розглянута проблематика «заграла» б по-новому.

Аналогічне зауваження можна зробити і по відношенню до власне представників культури Срібного віку. Що настало в

російській історичній реальності після цього феноменального культурного злету, ми добре знаємо – жакливі революції, пограння церкви, спустошення душ, громадянська війна, масові розстріли безвинних заручників, червоний та білий терор, концтабори, голодомор, розруха тощо, наслідки чого відчуваються у сучасних пострадянських країнах по сей день.

Чи немає у цьому провини представників цієї культури та її попередників, котрі, попри всі їхні шукання взаємодії мистецтва та дійсності, не спромоглись через своє мистецтво позитивно на цю дійсність вплинути? І чи не «изошли словами» теоретики ідей Срібного віку, коли всі їхні наробки та викладки на той час виявилися майже нікому не потрібними, якщо не примарними, так само, як, скажімо, прогноз В. Соловйова стосовно християнської месіанської ролі Росії для всього світу довершився з точністю до навпаки – чи не найменшою серед всіх країн світу релігійністю етнічних росіян, котру зараз адміністративно «виправляють», і малочисельними парафіями поза канонічними територіями православ'я, тоді як мусульманська частина населення Росії чомусь, навпаки, майже вся релігійна, а іслам у світі чимдалі все більш експансує?

І чому пізніше реальний вплив на громадянське життя представників Срібного віку проявив себе повною мірою – адже коли тоталітарний пресинг послабшав і їхні твори почали активно видаватися, це сприймалося як віддушину свободи? Тодішнє покоління добре пам'ятає аншлаги на фільмах А. Тарковського та ажіотажний попит на книги Г. Ахматової, М. Цветаєвої та інших. Можливо, саме їхня позиція щодо відношення дійсності та мистецтва, дух справжньої інтелектуальної свободи стали каталізатором тих суспільно-політичних процесів, котрі, зрештою, повалили закоснілий партноменклатурний режим остаточно. Але чому це сталося лише наприкінці, а не на початку двадцятого століття?

Все це потребує детальної розробки, але, на жаль, дисертант обійшла ці питання стороною, хоча, вочевидь, аналіз соціально-історичних аспектів концептуалізації співвідношення мистецтва і дійсності представниками Срібного віку відкрив би, як на мене, нові обрії і перспективи дослідження.

Дисертант заявляє, що вивчення культури Срібного віку у філософсько-антропологічному вимірі особливо актуальне для сучасної України як незалежної держави» (с. 5), але змістовний аналіз у цьому ключі не тільки сьогоденних українських реалій, а й проявів тих процесів, які становлять предмет дослідження, у нашій минувщині, не зроблено. Скажімо, автор пише, що нею встановлено, що творча діяльність Андрія Тарковського здійснюється безпосередньо на *перетині мистецтва та дійсності*, і це насправді так.

Мені ж тут на думку спадають у першу чергу приклади єдності мистецтва та дійсності, творчості та життя у таких великих наших поетів та письменників, як Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко (твори яких репрезентувались не у літературних салонах з витонченою, але малочисельною публікою, а ставали частиною життя мешканців кожної хати), а також тих борців за незалежність України, що всім своїм життям-творчістю (а це у них було нероздільним) показали приклад, як слід насправді єднати у цій зв'язці дійсність та мистецтво (М. Хвильовий, Ю. Липа, В. Стус, Г. Тютюнник, Л. Костенко та інші). Тим більше, що автор заявляє про намір показати, як культура Срібного віку як культурний тип подовжує функціонувати і поза часовими – вочевидь, і культурно-просторовими, межами свого існування (с. 8). Це – ще одна втрачена можливість розробки теми, згаяна дисертантом, реалізація якої наповнила б визначення її теоретичного та практичного здобутку більш широким та актуальним змістом і зробила заявкі на її значення для сучасної України не простими деклараціями.

Іншими словами, дисертація О. К. Соболевської могла б мати резонансне для розуміння реалій нашої сучасності значення через актуалізацію тематики, що в ній розробляється. Одним з можливих варіантів такої актуалізації міг бути аналіз того, як перетворення мистецтва на акт життя веде до створення симулятивної реальності. У кінематографі постмодерністський ефект ототожнення вигадки та життя у наші часи є достеменним фактом – достатньо згадати, як на противагу російському документальному фільму «Уроки російської» про військові злочини, що їх чинили регулярні війська, найманці та «добровольці» в Абхазії та, пізніше, власне у Грузії, згодом в

Росії ж було знято контрпропагандистський художній фільм «Август восьмого», де художньо зображувалися теж злочини, але вже грузин. Зрівняння у даному випадку значення за впливом на глядачів документального та художнього кіно для підтвердження сказаного досить красномовне – для багатьох з них художній вимисел сприймався як «правда життя». На цей момент дисертант вказує, говорячи, що у «кинематографі» *пережите в мистецтві та пережите в житті стає* одним и тим самим» (с. 330), проте, як на мене, розвитку у згаданому напрямку ця думка не отримала.

Тут також цікаво було б дослідити, як у такому випадку слід визначати позицію творців подібних фільмів в контексті отриманих у дисертації результатів розробки питання про співвідношення мистецтва і дійсності, та як тут слід розуміти це співвідношення, коли дійсність таким «мистецтвом» спотворюється та викривляється. Про яке «*мистецтво як теургічне служіння та всенародне дійство вселенського масштабу*» (с. 331) за умов прямої фальсифікації цієї дійсності у наведених прикладах можна взагалі говорити?

Окрім усього іншого, тут ми маємо справу ще з так званими «спорожнілими» формами, котрі, як показав Ж. Бодрийяр, не виводять до жодного референта, залишаючись, тим не менш, самодостатньою, хоча і симулятивною системою. Прекрасний науково-об'єктивний, і разом з тим емоційно палкий аналіз цього явища, включно з сучасними українськими реаліями, зробила Н. А. Іванова-Георгієвська (*Філософська думка, 2009, № 1*).

Вочевидь, через відсутність чогось схожого на щойно згадані нереалізовані моменти розробки дисертаційної проблематики, робота О. К. Соболевської в окресленні її теоретичного значення обмежується лише вказівкою на використання отриманих результатів в інших дослідженнях та у викладанні навчальних дисциплін, тоді як вона легко могла б вийти на такі результати, що мали б практичне та позанаукове значення, наприклад, могли виступити як загальнометодологічна засада для розробки та практичного втілення фундаментальних принципів формування нової, вільної, посттоталітарної людини, лягти в основу визначення громадянської позиції митців, та, як це не пафосно та заяложено звучить, для виховання через твори

високого мистецтва у наших громадян, особливо молоді, не імітаційного, а справжнього та щирого прагнення служити людям і Батьківщині, коли б вони через визначене мистецтвом «розумне» «делание» відтворювали б «розумну», а не абсурдну та кричуще розірвану дійсність свого життя.

Наведу ще декілька зауважень формального плану. Роботу уважно вичитано – в ній абсолютно немає орфографічних помилок і стилістичних огріхів (за одним виключенням – обірваної фрази на с. 170).

Мовна стилістика викладу матеріалу дисертантом, місцями просто блискуча, доволі своєрідна, місцями більш відповідна не академічній філософській мові, а розлого-піднесеній мові тих російських мислителів, яких дисертант аналізує (вочевидь, увійшовши у їхній мовний світ, вона невільно відтворила й їхній стиль). Хоча у висновках до розділів автор починає висловлювати свою думку концентровано, стисло, вже цілком аналітично-філософською мовою, часом згаданий стиль – особливо у місцях, що не завжди є узагальнюючим підсумком сказаного у розділі та які через це виглядають як розвиток думок, виражених у самому цьому розділі (через що обсяг висновків є, як на мене, завеликим) – знову дає про себе знати. Втім, добра літературна (майже белетристична) мова – не недолік, робота читається легко, зміст матеріалу більш ніж прозорий.

До недавнього часу серед вимог до дисертаційних робіт була й така, за якою після висновків до кожного розділу автору слід було послатися на ті власні праці, що їх було використано у даному розділі. Цього у роботі немає. До того ж, у роботі не вказано, коли і ким було затверджено тему докторської дисертації та наукового керівника.

Все сказане нами у критичному ключі не знижують нашу в цілому високу оцінку роботи, і всі зауваження є радше запрошенням колеги до дискусії про напрямок подальших її досліджень. Без всякого сумніву, можна зробити висновок, що дисертаційне дослідження О. К. Соболевської має вагоме теоретичне, евристичне, методологічне та світоглядне значення, вирізняється високим рівнем фаховості, великою ерудицією та витонченою філософською культурою автора.

11 вересня 2012 року

Євгенія Іванова

Методологічне обґрунтування соціальної роботи

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Діалектика та методологія пізнання». Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Робота Євгенії Михайлівни Іванової ще на стадії її обговорення на предмет прийняття до захисту на спеціалізованій вченій раді та її експертної оцінки викликала певні роздуми щодо її відповідності спеціальності 09.00.02 – діалектика та методологія пізнання. Ці роздуми, зрештою, привели до висновку, що за своїм змістом та формою ця дисертація впевнено відповідає вказаній спеціальності. Єдина проблема, котру я бачив як перешкоду на шляху до такого виводу, полягала у окресленні об'єкта дослідження – адже визначення його «соціальна робота як наукова дисципліна...» викликало питання, чи є насправді така дисципліна не як навчальний курс, а як, власне, дисципліна наукова. Здобувач вирішила цю проблему, змінивши визначення об'єкту, і тепер ним в дисертації є «концепції соціальної роботи, які складають наукову базу практичної діяльності».

«Невикристалізованість», незавершеність же формування соціальної роботи як наукової дисципліни, коли предметом дослідження стає явище, яке поки що знаходиться у стані становлення, веде до цілком правильної дефініції предмета дослідження – «теоретико-методологічне обґрунтування соціальної роботи». Використаний для цього у роботі системний підхід абсолютно правильно долає інтуїтивну, без визначення і експлікації термінів, стадію аналізу соціальної роботи, що й робить працю Є. М. Іванової власне *науковим дослідженням*.

Це радикально змінює ситуацію, робить всю роботу рефлексивно-філософською (тобто, вона прагне отримати *знання* про певне *знання*), і, таким чином, відповідною як суті власне філософсько-методологічного аналізу, так і обраній спеціальності, коли, за автором, «питання ... про можливість

створення особливої теорії соціальної роботи залишається відкритим».

С. М. Іванова, розуміючи цю відкритість питання, відразу націлює нас на проблемність усього дослідження, твердячи, що «... залишається проблемою, яку з чисельних концепцій системних досліджень використати, котра з них найбільш адекватна науковому аналізу завдань соціальної роботи». Відштовхуючись від цього, вона цілком слушно вважає своїм науковим здобутком обґрунтування положення про те, «що подальший розвиток соціальної роботи в глобальному контексті сучасності потребує теоретико-методологічного обґрунтування» і що соціальна робота – як теоретична дисципліна – в *ідеалі* прагне набути ознак стандартної наукової теорії (підкреслюю – в *ідеалі*). Все це робить дану дисертацію потрібною, актуальною.

Разом з тим у дисертації є незначні недоліки. Зустрічаються деякі орфографічні помилки («по специфіці» замість «за специфікою», «по соціальній роботі» замість «з соціальної роботи», «звернена увага» замість «звернено увагу», «ні в одній з таких концепцій» замість «в жодній з таких концепцій», «ствол» замість «стовбур» («ствол» – це «дуло») «обурення» замість «збурення» (‘возмущение’), але перше слово означає емоцію, а друге – технічний термін («возмущение системы»).

Неясно також, що розуміється під словом «вказівка» у реченні «вказівка деяких загальносистемних закономірностей в якості можливих закономірностей теоретичної соціальної роботи». Пункт 3.1.2. «Коригування соціальної роботи відносно до...» краще було б назвати «відповідно до...».

Є у роботі й інші пошерхлості. Так, назва пункту 2.3.3. «Загальносистемні закономірності як закономірності теоретичної концепції соціальної роботи» краща, ніж це сформульовано у визначенні новизни роботи («Обґрунтовано, що закономірності теорії систем можуть виступати у функції закономірностей системної концепції соціальної роботи»).

Половину першого розділу «Філософські передумови соціальної роботи» становлять пункти соціального плану («Соціальна робота як вид суспільної

діяльності», «Роль соціальної роботи в розв'язанні глобальних проблем сучасної цивілізації», «Соціальна робота в сучасній Україні»). Тому його краще було б назвати «Соціально-філософські передумови соціальної роботи».

У другому підрозділі 2.2. «Проблема адекватності методів *інших* (неясно, яких саме) дисциплін концепціям соціальної роботи» була висунута робоча *гіпотеза*. Про цю гіпотезу слід було сказати у Вступі, разом з метою роботи та її новизною (чи гіпотеза ця не нова?). Взагалі, у висновках чомусь «надається узагальнення наукового завдання», мабуть, мається на увазі, «результати розв'язання наукового завдання». Викликають певні зауваження і ключова дефініція всієї роботи – визначення того, що таке у авторському баченні становить собою соціальна робота.

Дисертант пише: «В якості попереднього узагальнення існуючих визначень було запропоновано наступне: соціальна робота – теоретична і практична дисципліна, яка своїм завданням ставить забезпечення існування і максимальної адаптації усіх членів суспільства до прийнятої в цьому соціумі системи соціальних відносин».

Існування членів суспільства забезпечує економіка, народне (сільське) господарство, система охорони здоров'я, правоохоронні органи. Соціальною роботою як теоретичною та практичною дисципліною людей не нагодуєш і не вилікуєш і не захистиш від злочинних посягань. Крім того, адаптація всіх членів суспільства робить об'єктом соціальної роботи 100% населення, а ми знаємо, що це не так.

Крім того, соціальна робота у даному випадку розуміється як педагогічно-виховна діяльність, і недаремно вона за переліком спеціальностей відноситься до соціальної педагогіки (у Київському національному педагогічному університеті є навіть Інститут соціальної роботи). Як *теоретична дисципліна* вона вивчає ці процеси, а філософсько-методологічний аспект цієї дисципліни (про що йдеться у дисертації) полягає у забезпеченні теоретико-методологічних передумов досліджень її предмета.

20 вересня 2012 року

Валентина Кубко

**Корпоративна культура вищих навчальних закладів
України: філософсько-культурологічний аналіз**

Відгук на автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Теорія та історія культури (філософські науки)». Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Кардинальні зміни останніх років у самій філософії вищої освіти в Україні актуалізували проблему розвитку вищих навчальних закладів як специфічних культурних інституцій, що значною мірою задають тональність, зміст та напрямок культурних трансформацій всього суспільства. Серед цих проблем важливе місце посідає проблема визначення сутності корпоративної культури ВНЗ як філософсько-культурологічного феномену. Тому актуальність теми даного дисертаційного дослідження не викликає сумнівів. Відповідно до обраної мети та визначених задач роботи автор спрямовує свій дослідницький пошук на вивчення корпоративної культури як системи цінностей професіоналізму, самовираження, саморозвитку і творчості та як чинника сутнісних інноваційних перетворень вітчизняних вищих навчальних закладів.

І хоча Валентина Петрівна Кубко сама бачить актуальність дослідження у тому, що вищий навчальний заклад є своєрідним культурним феноменом, який має свої традиції, історію, ідеї та виконує культуротворчу функцію трансляції наукового знання, втім, явні уніфікаторські тенденції деяких урядових керівників вищої освіти в останні часи (повернення до єдиних та обов'язкових для кожного вузу міністерських програм, канцелярщина, формалізація, пряме блокування всіх спроб вільного вибору навчальних курсів і дисциплін та творчого ставлення до розробки їхніх планів та робочих програм тощо, що заперечує право ВНЗ на своє власне неповторне корпоративне «обличчя») робить цю тематику не просто актуальною, а гостро значущою.

Тому перше наше зауваження торкається як раз недостатньо чітко визначеної у роботі проблеми – яким чином можна узгодити вимоги щодо єдиних стандартів вищої освіти та

принципи вузівського самоуправління з невід’ємним правом на академічну свободу, унікальність й неповторність кожного вищого навчального закладу. Корпоративна культура, окрім всього іншого, як і культура взагалі, передбачає як норму життя злет вільного освітянського духу, творчість, пошуковість, незаформалізованість. Важко говорити про наявність корпоративної культури там, де все «причесано під одну гребінку», де «все як у всіх», адже корпоративна культура будь-якого конкретного колективу певним чином ґрунтується на постулаті «Ми – відмінні від інших» (бо ми – кращі, або прагнемо стати кращими за всіх). Цей змагальний мотив у складі корпоративності взагалі і корпоративної культури ВНЗ зокрема також не отримав, як на мене, достатнього розвитку у роботі здобувачки, хоча вона й згадує про конкурентне середовище і конкурентну боротьбу вузів. Змагальність вузів як осередків корпоративної культури – запорука їхнього «брендового» статусу (котрий сам по собі може за своєю вартістю перевершувати все «балансове» майно ВНЗ), всебічного розвитку і процвітання як результату високої якості освітянського продукту, котрий пропонується на «ринку освітянських послуг».

У роботі наявний достатньо повний огляд літератури з тематики дослідження, і, що добре, вона ґрунтується на значній кількості іноземних джерел. Серед посилянь на вітчизняні джерела, котрі мають для дослідження загальнотеоретичне та методологічне значення і послуговують теоретико-методологічною засадою розробки автором шляхів розвитку та управління корпоративною культурою у вищих навчальних закладах України, цілком слушно названо Київську школу філософії, започатковану академіком В. І. Шинкаруком, але чомусь при цьому не згадано таких провідних представників цієї школи, як Є. І. Андрос, М. О. Булатов, В. П. Іванов, Б. О. Любовик, А. М. Лой, А. М. Єрмоленко, М. В. Попович, М. Ф. Тарасенко, В. П. Чорноволенко, О. І. Яценко тощо, які для майже усіх названих в авторефераті філософів даної школи є їхніми вчителями.

Якщо *мету* дисертаційної роботи, котра, за автором, полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності корпоративної культури як філософського та культурологічного феномену через

призму аналізу структури цінностей та культурних процесів, що відбуваються у сучасному українському вищому навчальному закладі та розробці практичних рекомендацій щодо напрямів і методів удосконалення корпоративної культури, створення її ефективної моделі, *сформульовано майже бездоганно*, то визначення предмету дослідження викликає питання.

Чи може ним бути філософсько-культурологічний *аналіз* корпоративної культури вищих навчальних закладів України? Якщо так, то що тоді складає зміст роботи? Щось подібне ми бачимо і при визначенні актуальності теми дисертаційного дослідження (перше речення автореферату), котра начебто «обумовлена вивченням корпоративної культури як одного із динамічних напрямків філософії, культурології...». Виходить, що актуальність визначена *вивченням* проблеми, а не самою проблемою, хоча підвищений інтерес, наростання наукових розробок, статей та монографій з даної тематики дійсно є свідченням актуальності проблеми – якби вона була для суспільства не дуже цікавою, то і публікацій на дану проблематику було б мало, як їх мало, скажімо, з проблеми стилістики римських ораторів.

Ясно, що предметом дисертаційного дослідження є роботи, в яких аналізується корпоративна культура, що і робить працю В. П. Кубко метатеоретичним, філософсько-методологічно спрямованим дослідженням. Проте вона сама *проводить аналіз* корпоративної культури, і це є змістом її власної дисертації. Ці моменти слід було б, вочевидь, якимось розмежувати.

Водночас важливо відмітити явну філософсько-методологічну спрямованість дисертації Валентини Кубко, оскільки у ній розроблено теоретико-методологічні засади дослідження процесу розвитку корпоративної культури вищих навчальних закладів у філософсько-культурологічному контексті, що робить дане дослідження відповідним визначеній спеціальності. Особливо цінним в дослідженні є її імплементаційна складова – знайдеться не так багато робіт філософів, що виходили б на практичні рекомендації, у нашому випадку – щодо вдосконалення корпоративної культури в Україні.

На цьому мої зауваження, фактично, закінчуються, оскільки видно, що В. П. Кубко провела вкрай глибоке і змістовне дослідження, результати якого мають суттєве наукове значення та відрізняються конкретикою, предметністю, точністю формулювань, філософсько-методологічною культурою тощо.

На відміну від багатьох здобувачів наукового ступеня дослідниця навіть автореферат зробила повноцінною науковою працею, де, уникаючи «розмитостей» та загальних фраз, вона надала всім, хто цікавиться даною проблемою, можливість вже при ознайомленні лише з самим тільки авторефератом отримати змістовну відповідь на питання про те, чим є корпоративна культура взагалі і корпоративна культура ВНЗ зокрема, якими є її витоки, основні риси, специфічні прояви тощо.

Зокрема, в авторефераті рельєфно підкреслено, що корпоративна культура вищих навчальних закладів передусім охоплює домінуючі у них моральні цінності, і вже на цій основі – певний кодекс поведінки, місію, корпоративний клімат, усталені традиції та норми, імідж та фірмовий стиль тощо, що процес удосконалення корпоративної культури вищих навчальних закладів можна розглядати як регламентацію традицій, що вже склалися, та базових цінностей з метою створення цілісної системи, яка сприятиме досягненню цілей освітнього закладу, що природний процес розвитку корпоративної культури вищих навчальних закладів супроводжується на усіх його стадіях активізацією суб'єктивного фактору, актуалізацією стратегічного потенціалу організації (передусім кадрового) і впровадженням інновацій різних рівнів. На мій погляд, вже тільки з цих викладок можна скласти ясну уяву про те, чим, власне, є корпоративна культура.

Основний зміст роботи в авторефераті викладено пропорційно, інформаційно та репрезентативно. Структура роботи має яскраво окреслену логічно-сміслову послідовність, тобто, дискурсивність та евристичність, коли попередньо отримані результати за своєю логікою виводять нас до отримання нового знання. Так, від розгляду корпоративної культури як соціокультурного явища та визначення понять і аналізу теоретико-методологічних підходів, через з'ясування сутності корпоративної культури та визначення її поняття автор переходить до типології корпоративних культур, а за тим – до її ціннісного підґрунтя.

Переходячи до складових корпоративної культури дисертант логічно послідовно розкриває прояви корпоративної культури у культурному просторі, а потім – її місію та корпоративний клімат, імідж та фірмовий стиль. Останній покликаний виразити індивідуальність як основу корпоративної ідентичності, що підтверджує висловлену вище рецензентом думку про неможливість уніфікованості та одноманітності у корпоративних культурах ВНЗ.

Дещо менш інформативним є виклад пункту «Символічний аспект корпоративної культури», де йдеться про ритуально-знаковий компонент цієї культури. Як на мене, даний напрямок дослідження можна було б розвинути на базі аналізу корпоративної культури з позицій універсальї культури.

Ключовий пункт дисертації – розділ «Формування корпоративної культури у сфері вищої освіти України», що безпосередньо визначив її назву, послідовно розкриває особливості функціонування корпоративної культури вищих навчальних закладів, серед яких показово акцентованою є вказівка на необхідність зміни стилю традиційного академічного управління і переходу на принципи корпоративного управління. Комплексна діагностика корпоративної культури вищих навчальних закладів передує завершальному пункту роботи – визначенню моделі формування корпоративної культури сучасного вищого навчального закладу України. Наведене доказово свідчить про глибину та змістовність проведеного дослідження.

Стиль викладу матеріалу довершений, мова легка, не переобтяжена ніякими «науковоподібними» оборотами – і це свідчить про те, що автору є що сказати, і сказати чітко і ясно. Висновки та отримані результати відповідають поставленій меті та завданням роботи. Кількість публікацій автора (достатньо велика для кандидатської роботи, що також говорить про рівень здобувача), а також їхній зміст повною мірою виражають зміст дисертації. Окремі зауваження у даному відгуку не заперечують безумовно високого рівня дисертаційного дослідження В. П. Кубко, новизни та обґрунтованості отриманих результатів, актуальності теми, а також повноти викладення матеріалів дисертації в опублікованих працях.

26 листопада 2012 року

2013 рік

Лариса Карачевцева

Філософсько-антропологічне переосмислення проблеми суб'єктивності у постгайдегерівському дискурсі

Виступ офіційного опонента на публічному захисті дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю «Філософська антропологія, філософія культури». Інститут філософії НАН України

«Проблематичність» проблеми

Якщо осягнути проблему, що її розглянуто у ваговитій, серйозній дисертації Лариси Миколаївни Карачевцевої вільним від академічних вимог поглядом і переказати її ненауковою мовою, то вона виглядає так. Спочатку інтерпретатори переказали зміст висловлювань похмурого філософа з «сумрачним германским гением», адекватно доступний лише носіям німецької мови, суть яких звели до твердження про заперечення ним суб'єкта.

Потім велеречиві французи (принаймні, вони становили більшість) зі своїм «гострим галльським смислом» попри свою життєрадісність доводять думку про зайвість, відпрацьованість суб'єкта до граничних меж, до тверджень про його смерть. Коли ж майже всі почали всерйоз перейматися цією проблемою і вже були ладні погодитися з такими провокативними викладками, ті ж самі європейські філософи раптом заходились спростовувати і без того сумнівне і доводити очевидне – що суб'єкт нікуди не зникав, ба більш того, без нього, виявляється, ніколи й не обходилося: пояснення тексту текстом, а міфу міфом не було пояснення текстом тексту через текст, і не міфом міфу через міф, а все ж таки – суб'єктом.

Дисертант Л. М. Карачевцева, підсумовуючи стан розробки проблеми суб'єктивності та суб'єкта у новітній філософії, звертає нашу увагу саме на проблематичності самої цієї проблеми. «Цілком логічно виникає питання, а чи справжнім був цей “похорон” суб'єкта в філософії ХХ-ХХІ ст.?» – запитує вона (с. 29). Йдучи у критичних налаштуваннях ще далі, можна задуматись, а чи не було все це взагалі певною

філософською грою? Як на нас, все це виглядає як ситуація, котру Е. Фінк відніс до основних феноменів людського буття – гри.

Участь автора дисертації у вказаному обігранні проблеми, визначену у назві роботи, обтяжена тим, що її провідні «гравці» диктують не тільки правила, але місце, зміст та хід цього обіграння. Проте дисертант «зіграла» у цю «гру» блискуче і професійно, і особливість її участі у ній, якщо надалі вживати спортивні терміни, полягала у тому, що вона у свій роботі виступила вже «граючим тренером» і «арбітром» одночасно.

Завдяки тому, що пізнавальне коло майже замкнулось, проблема повернулася до тих витоків, з якої починалась, а «гра» підійшла до фіналу, вона вже добре відає не тільки те, на що здатен кожний гравець, але й прекрасно бачить всі стратегічні та тактичні ходи учасників дискусії-змагання.

Утім, читаючи роботу, іноді здається, що її автор настільки піддалася зачаруванню проекту під назвою «Велике відновлення суб'єкта», що вона скоріше перебуває у самому осерді цього «гіпертексту», ніж поза ним, від чого потрібна у таких випадках авторська холодна думка як передумова дослідницької самостійності, трохи страждає.

Назва, об'єкт та предмет дисертації

Логічний чи філософсько-антропологічний аспекти суб'єктивності? У назві роботи фігурує лише філософсько-антропологічний аспекти суб'єктивності, тоді як у роботі наявний ще один аспект її розгляду – логічний (с. 33); пункт 1.2.2. присвячено як раз розрізненню логічного та філософсько-антропологічного аспектів дослідження суб'єкта, яких потім детально розглянуто у розділах 2 та 3 і 4 відповідно, а на сс. 34-35 взагалі йдеться про «постгайдегерівську реабілітацію концепту суб'єктивності в єдності логічного й філософсько-антропологічного ракурсів». Виникає питання, чому перший з них, логічний, не заявлено у назві?

Філософська антропологія та «постгайдегерівський дискурс». У назві роботи фігурують два важливих поняття – «філософська антропологія» та «постгайдегерівський дискурс». Зміст останнього спеціально розкривається Л. М. Карачевцевою, яка зазначає, що мова йде про такі філософські вчення, що застосовують метод феноменологічної деструкції до самої

філософії М. Гайдегера (с. 6). Поняття ж «філософська антропологія», як ключовий робочий термін, що увійшов до назви роботи, спеціально автором не розкривається. Звідси – деяка невизначеність даного у назві роботи поняття, і неясно, чи йдеться про його широке значення, як про філософське вчення про сутність людини, чи у вузькому, як про певний напрям у західноєвропейській, переважно німецькій, філософії.

Зі змісту ж роботи стає зрозумілим, що малося на увазі, а саме, філософсько-антропологічний підхід у першому, широкому значенні. Тому на це треба було б звернути увагу в спеціальному зауваженні у передньому слові до дисертації. Інакше суть справи можна розуміти так, начебто у «постгайдегерівському дискурсі» відбулося таке переосмислення проблеми суб'єктивності, яке спиралося на здобутки філософської антропології у вузькому значенні.

Структура роботи

Матеріал, опрацьований Л. М. Карачевцевою, настільки великий, що навіть гранично лапідарні формулювання не врятували її від значного, ніж це рекомендується для кандидатських дисертацій, перевищення кількості пунктів та підпунктів. Замість стандартних двох розділів робота поділена на чотири одні. Прагнення охопити весь добре засвоєний матеріал має позитивні та негативні наслідки. Перші полягають у тому, що текст роботи вийшов вкрай щільним, насиченим, у ньому немає того, що називають «водою».

Недоліки ж мають прояв у тому, що, і це видно з контексту, багато чого залишилось поза текстом, а сам він інколи настільки скорочений, що це вочевидь впливає на змістовно-інформативну сторону роботи (скажімо, майже анотаційними, навіть не реферативними, виглядають наведені дані про альтернативи гайдегерівської інтерпретації картезіанського cogito).

Дослідницька аргументація

У дисертації Л. М. Карачевцевої не завжди добре помітна авторська думка стосовно предмету розгляду. Іноді вона просто наводить міркування та погляди того чи іншого представника «постгайдегерівського дискурсу», а потім, у висновках до розділів, репрезентує їх як остаточні аргументи у вигляді

завершеного «було доведено». Тоді, викладаючи ці погляди, вона мала б зазначати, що вона «цілком згодна» з ними, хоча вони і не застраховані від критики.

Якщо цього немає, то у такому випадку опонент має, у разі незгоди, оспорювати аргументи критиків М. Гайдегера, а не автора дисертації. Втім, не всі розділи роботи мають ці ознаки – у деяких з них, наприклад, розділ 4.3.2. «Витлумачення субституції в ролі “мета” метафізики» виклад поглядів Е. Левінаса супроводжується обґрунтуванням власне авторської позиції щодо цього питання.

Крім того, мені здалося (можливо, тут я помиляюсь), що у якихось випадках, викладаючи погляди опонентів М. Гайдегера, дисертант у захопленні відходила від основної лінії дослідження, подаючи матеріал, який часом безпосередньо для виконання задач роботи не мав суттєвого значення.

Розуміючи, що сама автор усвідомлює, наскільки обмежені її статусні можливості радикальної критики аргументів знаних філософів, що наводяться, хотілось би побажати їй у майбутньому проявляти більше дослідницької сміливості, бути більш критично налаштованою, та у наступних працях, якщо вже М. Гайдегер сам не може відповідати своїм опонентам, принаймні, спробувати відтворити його гіпотетичні аргументи у душі *magister dixit*.

Концептуальні смислові репери

Наукове дослідження будь-якого гатунку передбачає попереднє визначення ключових термінів та понять, якими автор оперуватиме по ходу розгортання наукового пошуку, якщо тільки вони не є однозначно та одностайно визнаними. На жаль, Л. М. Карачевцева, ставлячи у центр уваги поняття «суб’єктивність», обмежилась лише коротким оглядом його історії у теперішньому та минулому століттях.

На наш погляд, суттєво важливим було б визначитися з тим, як М. Гайдегер розумів «деструкцію суб’єкта» і як він аргументував (якщо це було) потребу у цій деструкції, і як визначався стосовно понять суб’єкта та суб’єктивності взагалі, тобто, як – прихильно або упереджено – до них ставився. Вимагають більшої уваги й такі ключові точки системи координат даного дослідження, як картезіанське «*cogito*»,

категорії буття та суцього тощо. І, головне, важко зрозуміти, чому перед розгортанням критики гайдегерівської позиції щодо суб'єкта та суб'єктивності дисертант не «надала слова» самому М. Гайдегеру, тобто, не виклала його власну позицію щодо цього питання.

Суб'єкт

Гайдегер про деструкцію суб'єкта. Використання швидких пошукових систем текстів та згаданих у них слів дає мені можливість твердити, що у жодному з творів М. Гайдегера буквального вислову «деструкція суб'єкта» не виявлено. Якщо мова йде про деструкцію (Destruktion), то у контексті онтології, причому, як ясно з назви § 6, її історії: «Die Aufgabe einer Destruktion der Geschichte der Ontologie».

Насправді той сенс, що вкладається у термін «деструкція» М. Гайдегером, є позитивним, оскільки вона не має «негативного смислу потрясіння онтологічної традиції». Навпаки, її задача – окреслити її у позитивних можливостях. Заперечувальна ж деструкція відноситься до теперішніх часів, до пануючого тлумачення історії онтології (*Sein und Zeit, пер. В. В. Бибихина, Х., 2003, с. 38*).

Тобто, вживаючи по ходу дослідження М. Гайдегера вислів «деструкція онтології», слід уточнювати – «деструкція сучасного розуміння історії онтології». Що стосується деструкції суб'єкта, то у філософа ми бачимо лише відсилку на план ненаписаної другої частини «Буття та часу», і то, мова йде власне про деструкцію не суб'єкта, а про феноменологічну деструкцію декартівського «*cogito sum*» (SZ, с. 51). Чи враховувала автор дисертації цю обставину за написання роботи?

Гайдегер про значущість суб'єкта. Якщо ми визнаємо, що М. Гайдегер надавав позитивної значущості постанову суб'єкта у Новий час, то це може слугувати доказом того, що «реабілітація» суб'єкта у «постгайдегерівському дискурсі» є зайвою процедурою, котра «б'є мимо цілі», оскільки навряд чи «деструкція суб'єкта» у варіанті, здійсненому М. Гайдегером, цю значущість спростовувала. Деструкція Гайдегером попередньої онтології, як на нас, не закликає повернутися до тих архаїчних часів, коли людина, за його думкою, вважала суще утаємниченим, а буття – ні, і, додаю я, не маючи самості, була

подібної до «себя не знающей земли» (М. Волошин). Суб'єкт у контексті нової онтології Гайдегера не зникає, а «переформатовується» (це ясно довела у своїй роботі дисертант), з цих причин, нехай і не артикульовано, сама оцінка ситуації його постанови у Новий час у філософа не несе, як на нас, за висхідними значенням у нього терміну «деструкція», абсолютно негативного забарвлення.

У праці «Час картини світу» (Новая технократическая волна на Западе. М., 1986, С. 93-119) М. Гайдегер пише, що у Новий час людина скидає пута середньовічної зв'язності, звільнюючи себе собі самій. На гребні цього звільнення Новий час приніс суб'єктивізм та індивідуалізм, проте безсумнівним є також те, що жодна попередня епоха не створила ще й такого *об'єктивізму*. Змінюється сутність людини, вона стає суб'єктом у значенні грецького *ὄλοκεῖμενον*. Так зветься «под-лежачее», що як основа збирає все на собі. Якщо тепер людина стає першим та істинним суб'єктом, то це означає, що вона стає тим, на що в роді свого буття та істини спирається все суще. Таке стає можливим лише із зміною сприйняття сущого як такого (с. 100-101).

До пов'язаних з цими суттєвими змінами сутнісних явищ Нового часу М. Гайдегер відносить 1) науку та 2) машинну техніку – «поки що найбільш виразний ізвод сутності новоевропейської техніки, що співпадає з сутністю новоевропейської метафізики», 3) входження мистецтва у горизонт естетики, завдяки чому художній твір стає предметом переживання, а мистецтво починає розглядатися як вираження життя людини, 4) людська діяльність починає розумітися та організовуватися як культура, яка постає як культивування вищих людських достоїнств, та нарешті, 5) десаκραлізація суспільства, але не просто у вигляді грубого атеїзму, а як підведення під основу світу нескінченного, безумовного, абсолютного (матерії – О. К.) що, між іншим, не виключає релігійність, але тільки завдяки цьому знебоженню ставлення до богів вперше перетворюється на релігійне переживання» (с. 92-93).

Зрозуміло, що цю оцінку слід розглядати перш за все у контексті *Dasein*, але невже при цьому ми маємо нехтувати

значимістю для прогресу людства наукою, машинною технікою, мистецтвом, культурою та релігією? Якщо не брати до уваги ту науку, котра винайшла засоби миттєвого знищення мільйонів людей, машинну техніку, котра перенесла свої методи на людину у вигляді «соціальних технологій», ту «віру», а по суті, перекручено виставлену миролюбну та гуманну народну релігію, від імені якої, але всупереч догмам якої підривають безвинних «людей Письма» і заперечується право на життя цілих націй та держав, чи відважимося ми приписати самому М. Гайдегеру зневажливе ставлення до безсумнівно грандіозного поступу людства за останні три з чимось століття, тим більше, що митецьке вираження життя людей та культивування достоїнств людини у культурі взагалі не має нічого негативного?

І невже М. Гайдегер схвалив би інтерпретацію його заклик «повернення назад», до речей, так, як вони самі себе виказують, як повернення до доби, де це виказування зводилося до такої маячні, коли під кожним кущем бачилися демони, а у кожному джерельці – німфи?

Це й як раз і вважається власне суб'єктивізмом – що кому примарилось (а це можна виставити як незалежне від суб'єкта «виказування» речами самих себе) – то й і є суттю істиною цих речей, явлену через саму себе.

У світлі цього показовим є щойно процитоване ствердження М. Гайдегера про те, що жодна попередня епоха не створила ще й такого *об'єктивізму*. Примарність переляку від начебто засилля післядекартівської суб'єктивності упізнається з того, що насправді суб'єкт став помічати себе у науці лише на її постнекласичній стадії, сучасна техніка, поставши як опредмечення (об'єктивізація) сутнісних сил людини, підім'яла її під себе і обернулась, зрештою, проти людини, перетворивши її на свій абсолютно безсуб'єктний додаток.

У мистецтві типологічне отримало явний пріоритет перед індивідуально-суб'єктивним, а «підведення під основу світу нескінченного, безумовного, абсолютного», матерії, у діалектико-матеріалістичному постулаті, що в світі немає нічого, окрім матерії та форм її існування, перетворило людину на суто матеріальну істоту з матеріальними потребами, котра почала

розглядатися як «мисляча матерія», котра сама себе у своєму самоорганізованому розвитку починає усвідомлювати (ленінський матеріалістичний комплімент Гегелю – «небо долой – матеріалізм», коли головним суб'єктом змін постала сама матерія, яка творить все та вся). Я вже не кажу про знеособлення особистості в історичному матеріалізмі, де діють об'єктивні закони, незалежні від конкретних людей, а суб'єктом історії є народ, котрий постає лише як простий актуалізатор їх здійснення.

Іншими словами, постання суб'єкта за Нового часу і пізніше, відбувалось доволі складними шляхами, часто через такий *об'єктивізм*, коли було й годі говорити про будь-яку суб'єктивність. І непогано було б, як би дисертант зважила на цю обставину та якось торкнулась її у своїх розвідках. Говорячи, що «досвід криз і катастроф засвідчив: у масових ідеологічних рухах, революціях і війнах нівелюється людська індивідуальність» (с. 4) вона, фактично, це визнає, хоча тоталітаризм водночас із реальною деструкцією індивідуально-особистісної суб'єктивності виносить на вершини влади гіпертрофовану суб'єктивність у вигляді над-суб'єктів – вождів, фіорерів, дуче та кормчих, будь-які думка, слово, ідея яких для всіх замішаних у однорідну масу людей є непорушною істиною, котра «вкладається» в них як в об'єкти свідомого ідеологічного маніпулювання.

Окрім цього, потребує пророблення і питання про те, чи насправді постання суб'єкта відбулося у Новий час, особливо з огляду на те, що, як вважає М. Гайдегер, для всіх, хто знає середньовічну філософію, Декарт є прямим її спадкоємцем.

Але як розумівся суб'єкт за Середньовіччя? Як і за часів античності – у значенні *ὑποκειμένου*, «под-лежачого», що лежить в основі та робить можливим присутність речі у багатоманітні її визначень, тобто, суб'єкт – це у собі суцзя підстава об'єкта, що має значення можливості *метнути перед* людиною (свідомістю) *пред-мет*. Річ зачинала об'єкт в свідомості, була інтенцією самої речі і була суб'єктом цієї інтенції.

І ще, як тоді розуміти наведені вище слова М. Гайдегера про те, що за Нового часу зміна сутності людини проявила у тому, що вона стала суб'єктом у значенні грецького *ὑποκειμένου*? Адже у Аристотеля та *ὑποκειμένου* має смисл суцього, яке під-

лежить у значенні можливості пізнання (*Черняков А. Г. В поисках утраченного субъекта // Метафизические исследования – СПбГУ, 1998. – 175 с. – сс. 11-38. – с. 17*).

Обернення відношення «суб'єкт – об'єкт», що сталося за новітніх часів, визначалося у першу чергу знеособленням, демонізацією, деанімізацією (хоча «живі душі» все ще є у Декарта) та дераціоналізацією (у сенсі носія визначально розумних начал) світу речей, раніше сповненого хай і не особистісними, але афективно-емоційними або загально-сенсовими розумово-суб'єктними сутностями. Ідея, ейдос, форма, поставали тим *ὄλοκεῖμενον*, до котрих, як до підстави стягувалися усі одиничні втілення ейдосів та форм, пізнання яких вважалося результативним, коли за цими одиничностями бачили їхній ейдос як їхню сутність.

Треба до цього згадати й ту обставину, що була ще й аристотелева форма форм, котра як не можна краще підходила під схоластичне теолого-філософське наближення до визначення Бога, котрого можна назвати Вищим Суб'єктом, який стягує до себе як до вселенської підстави не тільки всі суцільні об'єкти, але й їхні «суб'єкти», тобто, універсалії.

Тому заклик М. Гайдегера повернутися до тих часів у вигляді «назад, до речей» можна розуміти і так – назад, до ейдосів або форм одиничних речей, або, ще більш категорично – до Бога, якщо мова йде про Середні віки, або до божеств, демонів, духів – якщо йдеться про античність. Що думає з цього деякою мірою шаржованого міркування дисертант?

У жартівливому плані тут можна провести паралель із одним спостереженням О. С. Пушкіна, котрий казав, що він не може відірвати погляду від жінки, тому що нею, а не ним, визначається його захоплення її красою. Іншими словами, об'єкт кохання постає у сприйнятті поета як той суб'єкт, котрий зачав у його свідомості це почуття, а він сам до цього начебто ніяк не причетний. Відповідно, за аналогією, справу треба розуміти так, що речі, зведені у свою основу, викликають через неї як суб'єкта у нас знання.

Вочевидь, таким чином бачили дійсність люди за тих часів, коли говорили на мовах ергативного строю, де такий вплив на людину вчиняли вже не тільки суб'єкти у теперішньому

розумінні, але й всі речі та явища, тобто, нинішні об'єкти. По суті справи, зовнішній світ для цих людей – це сонмище суб'єктів у нашому значенні слова. Цікаво було б дізнатися думку автора дисертації, чи вірним буде вважати ту установку М. Гайдегера, що розглядається у роботі, фактичною апологією такого розуміння суб'єктивності?

І ще у зв'язку з цим – чи не слід з огляду на сказане визнати, що або з іменем Декарта формування уяв про новий тип суб'єктивності пов'язане не так сильно, як це твердить М. Гайдегер, або що і у Середні віки і раніше неявно мало місце те, що німецький філософ називає «народженням» та «випинанням» суб'єкта. У всякому разі, якщо говорити про гранично загальне бачення світу, то чим, як не цим випинанням, є птоломеївська картина світу, саму можливість якого до Нового часу М. Гайдегер заперечує.

Ця картина світу, де суб'єкт однозначно бачить себе у центрі Всесвіту, показує нам весь пафос суб'єктивності, і важкість сприйняття геліоцентричної системи (С. Кримський) була пов'язана як раз з тим, що людину було пересунуто з центру на периферію світобудови (зруйнувався просторовий абсолют з людиною у центрі).

Є ще один момент, пов'язаний із визначенням розуміння М. Гайдегером суб'єктивності, якого не можна обійти. Мова йде про те, що у своїй фундаментальній онтології в межах аналізу *Dasein* виокремлюється «чиста суб'єктивність», яку слід звільнити від несправжніх форм існування і яка вводиться у контекст проблеми «автентичності-неавтентичності». Перебування людини у системі соціальних зв'язків закриває від людини її власну індивідуальну суб'єктивність, визначає її підпорядкованість «іншим» та веде до бажання отримати схвалення від інших людей (*das Man*).

Втрачаючи самостійність власної індивідуальності, підпадаючи під дію норм та умовностей, нехтуючи незалежністю власного Я, людина тим самим втрачає і свою суб'єктивність. «Скочуванню» Я до неавтентичних способів буття є альтернатива – прорив до тривожного та неспокійного, але суб'єктивно автентичного існування, сповненого переживанням від усвідомлення марнотратства життєвого часу, докорами совісті,

страхом перед смертю тощо. Зрештою, у такій спосіб і створюється радикальна суб'єктивність особистості, що відповідає за власний вибір.

І якщо ми не будемо враховувати ці аспекти розуміння М. Гайдегером людської суб'єктивності, то всі інші міркування на дану тему будуть позбавлені суттєвого смислового контексту, в якому мислитель розвивав всі інші свої ідеї щодо суб'єктивності.

Суб'єкт в контексті інших гайдегерівських ідей

Відоме висловлювання М. Гайдегера про те, що людина – «заступник Ніщо», передбачає, що вихід у Ніщо не залежить від людини, що воно саме відкривається їй у стані бездіяння, а «саме буття ... виявляється тільки у трансценденції висунутого у Ніщо людського буття» (*Что такое метафизика? // «Время и Бытие», с. 25*). Але ця «висунутість» у Ніщо здійснюється «носієм» буттєвості, отже, суб'єктом.

«Людина – пастух буття» теж підкреслює начебто підпорядкованість людини буттю – не стадо перебуває при пастухові, а пастух – при стаді, і головна функція його – охорона цього стада. Людина постає меншою за людину, оскільки вона змушена жертвувати своєю суб'єктивністю заради проявленню буття, заради збереження його істини.

Разом з тим вона є й більшою за людину, оскільки здійснює «екзистуючий кидок на виклик буття» (*Письмо о гуманизме // Время и бытие, с. 208*). Мало того, що слово «пастух», «пастир» передбачає певне «провідництво», лідерство, визначення, куди вести паству, але й «кидок» на виклик буття не суб'єкт не може зробити, ба більше – це робить суб'єкт, більший за людину, такий, що перевершує себе як людину, а на це здатне не Не-Я, а гіпер-Я.

За будь що, враховуючи критику Вінсентом Декомбом гайдегерівського розуміння суб'єкта та розрізнення ним трьох його аспектів (погляди цього чудового філософа дисертант прекрасно розібрала у пункті 1.2.1.) – логічного, прагматичного та атрибутивного, ми можемо твердити, що у всіх наведених випадках суб'єктивність є очевидною, достатньо просто запитати: «Хто висувається у Ніщо?», «Хто випасає Буття?».

Не зупиняючись детально на інших прикладах, нагадаю лише про гайдегерівський поезис, про техніку як засіб відкриття

потаємності, про повстання буття через слово, про те, що буття промовляє себе через поетів тощо і задам такі ж самі відповідні питання «Через кого відбувається виведення істини з потаємності?», «Хто зрушує техніку?», «Через кого довершується постання Буття через слово?» тощо. Розгляд того, як через поетів промовляє буття на прикладі поезії М. Волошина теж показав, що особистісне поетичне «Я» в цьому процесі аж ніяк не зникло, а, навпаки, тільки ствердилось (див.: *Кирилюк О.С. Мартін Гайдегер та Максиміліан Волошин. Оргія та жертва – Одеса, 2005 – 72 с.*)

Як можлива «чиста» суб'єктивність? Ситуація наданням людському мисленню (свідомості взагалі) рис позабуттєвої суб'єктивності викликає питання: «Як можлива безбуттєва, або позабуттєва суб'єктивність, і чи можлива вона взагалі, і якщо так, то чому, і якщо ні, то теж чому»? Тоді ми побачили б, за яких обставин та причин взагалі виникла ця проблема. Хотілося б дізнатися думку автора роботи і з цього приводу. Можливо, суто суб'єктивним у значенні суб'єктивізму як «довільної безпідставності» є лише хибно-самонадійне переконання декотрого суб'єкта у позабуттєвості власної суб'єктивності. Вийшовши *за буття*, суб'єкт впав у *за-буття буття*, але що його туди, за буття, ще й віднявши пам'ять, «виштовхнуло», якщо це насправді сталося?

Cogito ma Dasein

Це питання становить чи не головну проблему дисертації. Проте одним з її аспектів, як на нас, є питання, що його можна було б сфокусувати так. Якщо Dasein є, за Гайдегером, таким сущим, котре не просто буває серед іншого суцього, і через буття якого саме буття розкрите для нього, говорячи через нього, то виходить, що «*cogito*», за або поза значенням «речи що мислить», просто буває сущим серед суцього, і до передсуцього воно відношення не має. Але, все ж таки, чи не вважає дисертант, що у декартівському «випнутому» розумінні суб'єкта криється хоч якась надія на зустріч з буттям?

Як на мене, деякі підстави сподіватися, що це так, дають наведені у роботі дані про певні тотожності Cogito та Dasein. Про це йдеться, зокрема, на с. 66-67 дисертації. За Ж. Л. Маріоном, хоча Dasein і протиставляє себе

